

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 17, Haziran 2018, s. 170-199

Dr. Osman ORAL

Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kelâm ve İtikâdî İslâm Mezhepleri
Anabilimdalı emekli öğretim üyesi, osman-oral@hotmail.com

MÂTÜRÎDÎ VE RÂZÎ'YE GÖRE BAKARA SÛRESİ'NİN SON İKİ ÂYETİ “ÂMENERRESÛLÛ”NDE İMÂNÎ HİKMETLER

Özet

Bakara Sûresi'nin son iki yani 285. ve 286. âyetlerinde “Rasül ve Mü'minler de inandı” denilerek bazı imânî hikmetler anlatılır. Mü'min kişinin, Rab'ten indirilen vahye inanması, Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere imân, elçiler yani peygamberler arasında ayırım yapmaması, onları dinleme ve itaat etme, bağışlanma ile Allah'a dönmeyi isteme gibi bazı özellikleri sıralanır. Bu âyetlerde İslâm'da yükümlülüklerle ilgili bazı hakikat ve hikmetlere de işaret edilir: Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Kişinin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. Kul, unutma ve yanılma ile sorumlu tutulmaz. Allah İslâm'da önceki yani Yahûdilere ve Hristiyanlara yüklenildiği gibi ağır yük yüklememiştir. Allah kula gücün yetmediği şeyleri yüklemez. Allah'ın çok merhametli ve Mevlâ olması ile mü'min kişinin kâfir topluluklarına karşı Allah'tan yardım istenmesidir. Hz. Peygamber bu âyetlerin “Arş'tan gelen hazine” olduğunu söyler, muhtemelen bu hikmetlerin hatırlanmasını istediğinden her gece “Âmenerrasûlû” diye bilinen bu iki âyetin okunmasını ümmetine tavsiye de eder. Bu makâlede büyük düşünür ve âlim Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) ile Felsefe ve Kelâm âlimi Fahreddin Râzî'ye (ö.606/1210) göre Bakara Sûresi'nin son iki âyeti “Âmenerrasûlû”nde imânî hikmetler hakkında görüşleri ile kelâmî problemlere çözüm arayışları incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amenerresûlû, Bakara Sûresi, Hikmetler, Mâtürîdî, Râzî

THE WISDOM OF FAITH IN THE LAST TWO VERSES OF AL-BAQARAH SURAT "AMANARRASOOLU" ACCORDING TO MATURIDI AND RAZI

Abstract

In the last two of al-Baqarah surat verses 285th and 286th "The Messenger Believes and (so do) the believers" it is called and some discusses the wisdom of faith. The some characteristics of the person are sorted believing: In what has been sent down to him from his Lord. Believes in Allah, His Angels, His Books, and His Messengers. The make no distinction between one another of His Messengers or The Prophets. The hear to them and we obey. The forgiveness and to the return of all Allah. In these verses, some truth and wisdom in relation to liabilities is referred to in Islam: Allah burdens not a person beyond his scope. He gets reward for that (good) which he has earned, and he is punished for that (evil) which he has earned. Believer, don't forget, it's not, and is not responsible for. Allah in Islam Lay not on us a burden like that which You did lay on those before us (Jews and Christians). God to his servants things that you couldn't afford does not install. God is very merciful and that Maula (Patron, Supporter and Protector, etc.) and a person believing communities to seek help from a disbeliever against Allah. The Prophet these verses "treasure from the throne" tells us that. Probably wanted to be remembered of this wisdom every night, the reading of these two verses "Amânârrasoolu" known as is also recommended. This article solution to the theology problems are examined and evaluated, about opinions the wisdom of faith of Islamic scholar and thinker Abu Mansur al-Maturidi (d.333/944) and a scholar of theology and philosophy Fahreddin al-Razi (d.606/1210) in the last two verses of al-Baqarah Surat "Amanarrasoolu".

Keywords: Amanarrasoolu, Al-Baqarah Surat, The Wisdom, al-Maturidi, ar-Razi

GİRİŞ

Mekke'de nâzil olan Bakara Sûresi'nin 285. ve 286. âyetlerinde *Rasûl inandı*,¹ yani âmenerresûlû denilerek sonrasında bazı imânî hikmetler anlatılır. Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin Rab'ten indirilen vahye yani Kur'an'ın içerdiği imânî hikmet ve hakikatlere imân ettikleri ifade edilir.² Bir nevi Allah elçisine indirilen hikmetlere mü'min olan kişinin inanmasının önemine işaret edilir, "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman*" şeklinde inanılması istenen imân esasları da sıralanır.³ İmânın olabilmesi için bireyin kalbinde hür irâdeye dayalı bir boyun eğişin ve tasdik bulunması gerektiği gibi,⁴ temeli vahiy olan *zarûrât-ı diniyye*⁵ veya *usûlü'd-din*⁶ de denilen hususların hiç birisini ayırt etmeden gönülden imân etmesi de esastır.⁷

¹ Bakara, 2/285.

² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mîzân Yay, İstanbul, 2005, II, 224.

³ S.Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, haz. S.Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Dergâh Yay, İstanbul, 2013, s. 244; Nureddin es-Sabûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, terc.B.Topaloğlu, DİB Yay, Ankara, 1995, s.180 vd.

⁴ Mâide, 5/5; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV/164.

⁵ Zarûrât-ı diniye; dinde zarûri, kesin olanlar, dinden oldukları sübût ve delâlet açısından kesin bir delille belirlenmiş hususlardır. Mahmut Çınar, "Zarûrât-ı Diniyye", *DİA*, İstanbul, 2013, 44/138.

⁶ Usûlü'd-din; dinin temeli, esasıdır. Bunlar da itikâdî ve imânî hükümlerdir. Usûlü'd-din, Ehl-i Sünnet için de kullanılır. Bkz. Ebû Hamid el-Gazâlî, *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, çev. A.Turan Arslan, İstanbul, 1992, s.15; A.Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, DİB Yay, Ankara, 1977, s.59.

TİDSAD

Yine âyette Peygamber'in ve mü'minlerin "Allah'ın elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz"⁸ denilerek mü'minlerde elçiler arasında ayırım yapmadan düzgün bir şekilde peygamber tasavvuru ve inancı olması istenir. İlahî hikmetle gönderilen ve insanlık için rehber olan yaratıcı tarafından mu'cize ile desteklenen nebiler, diğer insanlar gibi kötülöklere dalmayan, insanlara ilâhî tebliği ulaştıran seçilmiş kişilerdir.⁹ En güzel özelliklere sahip, akıl ve ahlâk yönüyle seçkin, emânete karşı son derece saygılı olan peygamberler, Allah'tan aldıkları emir ve yasakları insanlara ulaştıran, kendilerine nebî veya rasûl da denilen özel kişilerdir.¹⁰

Bakara Sûresi'nin 286.âyetinde de yükümlölüklerle ilgili bazı hakikat ve hikmetlere de işâret edilir. Sözelimi Allah kulunu ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Kişinin kazandığı iyilik kendi yararına, kötölük de kendi zararınıdır. Kul, unutma ve yanılma ile sorumlu tutulmaz. Önceki ümmetlerde olduğu gibi İslâm'da ağır mükellefiyet yoktur. Allah kula gücün üstünde sorumluluk yüklemeyiz. O, çok merhametli ve Mevlâ'dır. Mü'minin kâfir topluluklarının kötölüklerine karşı imtihan ve hikmet dünyasında sebeplere yapışarak tevekkül çerçevesinde önlemden sonra muzafferiyet için Allah'tan yardım istenmesinin önemine de işâret edilir. Bu âyetlerin içerdiği hakikatlerin faziletini anlatan Hz. Peygamber: "Allah Bakara Sûresi'ni iki âyetle sona erdirdi ki bunları bana Arş'in altındaki bir hazineden verdi. Bunları öğreniniz, âile fertlerine öğretiniz. Bu iki âyet, hem bir salât, hem bir Kur'ân, hem de bir duâdır"¹¹ der. Ümmetine çok düşkün ve merhametli olan Rasûl,¹² muhtemelen bu âyetlerde geçen imânî ve yükümlölüklerle ilgili hikmetlerin bilinmesi ve içselleştirilmesini ister. "Her kim bir gece içerisinde Bakara Sûresi'nin son iki âyetini okursa artık o iki âyet ona (ibâdet etmek ve belâlardan korunmak bakımından) kâfi gelirler"¹³ ifadesiyle "Âmenerrasûlü" denilen bu iki âyetin okunması- nı ümmetine tavsiye de eder.

Kur'ân âyetlerinin hikmet ve hakikat olduğunu belirten "Hanefî-Mâtürîdî" geleneğinin önemli âlimi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) ile Eş'arî geleneğine mensup kelâm ve felsefe âlimi Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Bakara Sûresi'nin son âyetlerinde birçok imânî hikmetler olduğuna işâret ederler.¹⁴ Allah'ın ezeli ve ebedî "Hikmet" ismi ve sıfatı olduğu temelinde¹⁵ Hakîm Allah'ın fiillerinin hikmet üzerine olduğu ve her şeyi hikmetle yarattığını söyleyen Mâtürîdî, aklın usûlüne göre yani yaratılış hikmetine uygun bir şekilde kullanılmasıyla, sahibini hakikati keşfetmeye, hüsrânı önleyip dünya ve âhiret saadetine iletir, der.¹⁶ İşleri en doğru ve en

⁷ Müslim, *es-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "İmân" 1; Nesai, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "İmân" 6; Ebu Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, terc. Mustafa Öz, MÜİFV. Yay, İstanbul, 1992, s. 110 vd.

⁸ Bakara, 2/285.

⁹ Bkz. Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisu'l-Meşrikiyye fi'l-İlmi'l-İlâhiyât ve't-Tabîyyât*, ed. M.El-Bağdâdî, Dâru'l-Kütübü'l'Arabî, Beyrut, 1990, II, 555 vd.

¹⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, tahk. Mecdi Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005, II, 230, III, 209, VII, 203.

¹¹ Abdullah b. ed-Dârimî, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "Fedâilül-Kur'ân", 14.

¹² Tevbe, 9/128; Ebû Davud, "Tahâret", 4.

¹³ Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "Fedâilül-Kur'ân", 10, 27, 34; "Megâzi", 12; Müslim, "Müsafirîn", 255, 256; Ebû Davud, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "Ramazan", 9; Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981, "Sevabü'l-Kur'ân", 4.

¹⁴ F.Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Darü'l-Fıkr, Beyrut, 1981, VII, 137 vd; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 224.

¹⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, Haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM Yay, Ankara, 2005, s.66 -7; *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX, 187.

¹⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 9-10; Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, Lambert Academic Publishing, Letonya, 2018, s. 42-3.

uygun biçimde yapmanın ve yerli yerine koymanın hikmet olduğunu belirten Râzî ise hikmetin kemâli ve zirvesinin ancak nübüvvet ile gerçekleşebileceğini söyler.¹⁷

İtikadî meselelerin yorumunda akla ve irâdeye öncelik veren kelâm ekolü Mu'tezile, Allah'ın fiillerinin tümü hikmetli olması zorunludur,¹⁸ derken Eş'arî ve Cebrî kelâmcılar ilâhî fiillerin hikmet ve amaçlarının zorunlu bulunduğunu ileri sürmenin ilâhî irâde ve kudretin bunlarla yani hikmet, gâyelerle sınırlı olabileceği anlamı çıkarılabileceği endişesiyle sakıncalı görürler.¹⁹

Bu çalışmanın amacı, gerek akıl-vahiy bütünlüğünü sağlamada gerekse Kur'ân hikmetlerinin günümüz idrâkine sunulması ve inanç sorunlarının çözümünde katkıları olması yönüyle Mâtürîdî ile Râzî'nin Bakara Sûresi'nin son özelinde dile getirdikleri hikmetleri kelâmî açıdan deskriptif tarzda incelemektir. Bu iki âlimin seçilmesinin sebebi, her ikisinin de akla önem veren değerli mütekellim ve müfessir olmaları, itikadî-kelâmî tartışma ve problemlerin çözümlerine *Mefâtihu'l-Gayb* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı önemli tefsir eserlerinde geniş bir şekilde yer vermeleridir. Birinin "Eş'ariyye", diğerinin de "Mâtürîdîyye" ekolünden olması, konu hakkında analitik tartışma ve değerlendirme yapabilmeye imkân sağlamalarıdır. Bu makâlede Bakara Sûresi'nin 285. ve 286. âyetleri "Âmenerresûlû"nde "*imânî hikmetler*" ve "*yükümlülükle ilgili hikmetler*" ana başlıklarıyla sözkonusu âlimlerin görüşleri ve kelâmî problemlere çözüm arayışları incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

A. İmânî Hikmetler

A.1. Rabb'den İndirilen Vahye İnanmak

Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "*Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilen vahye imân etti ve mü'minler de*"²⁰ denilerek "Rabb'den indirilen vahye inanma"nın önemli bir hikmet olduğu dile getirilir. Hz. Peygamber'e indirilen vahyin muhtevâsının tamamına inanması insanın kulluk görevi ve yaratılış hikmetidir diyen²¹ Mâtürîdî'ye göre bu ifadenin hikmeti, Hz. Peygamber ve mü'minlerin vahyin Allah katından geldiğine yani onların gönderilen vahyin muhtevâsının tamamına inanmalarıdır.²² Bu, şu demektir: Allah'ın bütün elçileri, ilâhî kitaplara, meleklerle, öldükten sonra dirilmeye, cennete ve cehenneme inanırlar. Bu durum imânda istisna yani "inşallah mü'minim"²³ denilemeyeceği gibi büyük günah işleyenin iman dışında olacağı (küfre girdiği ve tekfir) anlayış ve görüşlerinin²⁴ tutarsızlığını ispatlar. Büyük günah işleyen yukarıda sayılan inançlara inandığı ve istisnâ yapmadığı için Allah da bu imanları sâyesinde

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 204.

¹⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İ.Çelebi, TYEK.Bşk.lığı Yay, İstanbul, 2013, I, 214.

¹⁹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Kitabu'l-Lûma*, Beyrut, 1953 s. 83-4; *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Medine, 1975, s.144-5; F.Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin fî Usûli'd-dîn*, neşr. Ahmed Hicâzî es-Sekka, Kahire, 1986, I, 353; *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l ilmi'l-İlahi*, tahk. A.Hicâzî es-Sekka, Beyrut, 1987, III, 317.

²⁰ Bakara, 2/285.

²¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.283, 351, 353.

²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 224.

²³ Kelâm disiplininde tartışılan imanda istisnâ; imânî kalp ile tasdik ve dil ile ikrâdan gören Hanefî-Mâtürîdî ve Mu'tezile mensuplarına göre imanda kesinlik olması gerektiğinden "inşallah mü'minim" cümlesi câiz değildir. Selef âlimleri ile Eş'arî âlimleri ameli imandan bir cüz saydıklarından imânda istisnâyı câiz görürler. Râzî'nin de bu görüşte olduğu söylenebilir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 126-7; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay, "İstisnâ" madd. s.167.

²⁴ Ameli imân'dan sayan anlayışlardan bazıları sözgelimi Hâricîler kebire yani büyük günah işleyenleri imân dairesinden çıkarırlar. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 521-5.

onlara mü'min demiş ve iman faktörünün kendilerinde bulunduğunu haber vermiştir.²⁵

Allah ile elçi arasında peygambere özgü bir psikolojik hâl olan vahiy; mahiyetini ancak Allah'ın ve elçilerinin bilebileceği bir iletişimdir.²⁶ İnsan hakîm bir yol göstericinin anlatması ve açıklaması durumunda hikmet ve ilmi kabule hazır bir mahiyette yaratıldığından Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde nübüvvet hikmet, Allah'ın insanlığa bir lütfu ve rahmetidir. Allah'ın kullarına karşı şefkât ve merhameti, hikmeti gereği onların eksikliklerini giderip kemâle erdirmek, hikmet ve ilimde yüksek derecelere ulaştırmak için yardım elini uzatmasıdır. Allah, bütün kullarıyla konuşmadığından onların arasından elçiler seçerek onlarla konuşmuştur.²⁷

Mâtürîdî'ye göre akıl bilmeye muhtaç olduğumuz her şeyin gerçek bilgisini veremez, duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Bazen insan akı, arzu, alışkanlık, çevre ve toplum gibi faktörlerden etkilenir ve tesir altında kalabilir. Kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız olur. Dolayısıyla akıl, dalâlete düşmekten koruyan, doğru yola yönelten, ince ve esrarengiz meseleleri yani hikmetleri anlamasına yardım eden gerçeği bildiren bir kılavuza yani vahye muhtaçtır. Vahiy, sadece dînî meselelere hasredilemez. Bilâkis birçok dünyevî meselelerde de onun kılavuzluğuna ihtiyaç vardır. Çeşitli besin maddelerinin ve ilaçların keşfi, sanat ve mesleklerin icadı, hep bu hidâyetin sonuçlarıdır. Vahiy doğru anlaşılır ve akılla vahyin gerçek konuları iyi belirlenirse, akılla vahiy arasında ihtilâf olmadığı görülür.²⁸ Allah'tan gelen emir ve nehiylerin ve bunların içerdiği hikmetlerin, insanların zihinlerinde her hangi bir karışıklığa, şüphe ve karmaşaya meydan vermeyecek şekilde insanlara ulaştırılması için peygamberler insanlardan gönderilmiştir.²⁹ Akıl-vahiy birlikteliğiyle hikmetlere ulaşılabilir. Yani aklın hikmeti vahiy anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrâk vasıtası olarak kabul edilebilir. Geçici dünya nimetlerini ebedî hayata geçirebilme aklın işlevselliği ile olmaktadır.³⁰ Peygamber, akıl ve vahiy, Allah ile insan arasındaki halkayı oluşturur. Allah'ın insanlara peygamber göndermesi hikmetinin bir gereğidir.³¹

Hikmetin kemâli ve zirvesinin ancak nübüvvet ile gerçekleşeceğini söyleyen³² Râzî'ye göre "*Rasûl, Rabbi tarafından kendisine indirilen vahye iman etti, mü'minler de*"³³ ifâdesi, birçok imânî hikmeti idrâklere sunar. Sözelimi Allah'tan Peygamber'e gelen ve kendisine ulaşan vahyin, bunu kendisine haber verenin Allah tarafından gönderilen ve tahriften uzak, ma'sum ve güvenilir elçi vahiy meleği olduğunu, saptıran bir şeytan olmadığını açıklar. Allah elçisinin buna olan imânını zikreder ki bu önce gelen mertebedir. Bunun peşinden de mü'minlerin imânını zikreder ki bu da sonraki mertebedir. Bu âyetler imânın mertebelerin hikmetlerini de içerir.³⁴ Yine Râzî'ye göre bu ifâdeyle rasûl ve mü'minler, muazzam deliller ve apaçık mu'cizeler ile Kur'an'da bulunan bütün hükümlerin Allah katından indiğini, bunların ne şeytanların ilkâ ettiği şeyler kabilinden, ne de bir sihir, kehânet ve göz boyacılığı kabilinden bir şey olmadığını bil-

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 225.

²⁶ Bkz. Nahl, 16/68; Meryem, 19/11, En'am, 6/112-121; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "vahiy" madd, s. 331-2.

²⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 271 vd.

²⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.16, 276, 278-9, 285.

²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 459-460.

³⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 76-7, X, 463; *Tevhid*, s.17, 201.

³¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.271.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 204.

³³ Bakara, 2/285.

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 137 vd.

meyi de ifade eder. Hz. Peygamber ve mü'minler de buna gönülden inanmaktadırlar.³⁵ Râzî'nin düşüncesinde bu âyetle bireyin inanılması gereken hususlara yani akâid esaslarına işaret edilip açıklandığı da söylenebilir. Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilen vahye imân etti, mü'minler de"³⁶ ifadesinin hikmeti mü'minde vahyin Allah'tan geldiğine şek ve şüphe olmadan gönülden kabul edişin gereği ile imânın şartlarını bir araya getirmesidir. Böylece Hz. Peygamber'in Allah tarafından indirilen vahye yani hikmetlerle dolu Kur'ân'a, bütün muhtevâsına, diğer ilâhî kitaplara, peygamberlere, öldükten sonra dirilmeye ve diğer esaslara da inanmanın gereği de anlatılmaktadır.³⁷

A.2. Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına ve Gönderdiği Elçilere İmân

Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"³⁸ denilerek Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin inanması gereken esaslar sıralanır. Mâtürîdî'ye göre âyetteki bu ifadenin şu mânâyâ gelmesi muhtemeldir: Ey Peygamberlerin bazısına imân edenler! Mü'minlerin "biz onlar arasında ayırım yapmayız" diyerek inandıkları gibi siz de bütün peygamberlere imân edin! "Bir kısmına inanırız, bir kısmına inanmayız"³⁹ demeyin. Biz Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve Peygamberlerine imân ederiz, deyin. Çünkü Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve peygamberlerini veya âhireti inkâr eden kimse bütün iman esaslarını da inkâr etmiş sayılır. Yani birini inkâr etmek, hepsini inkârdır.⁴⁰

Râzî'ye göre Allah Bakara Sûresi'nin başında gayba iman eden, namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiklerinden infâk eden muttakileri medhederek başlar; sûrenin sonunda da medhettiği kimselerin Muhammed ümmeti olduğunu "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"⁴¹ ifadesiyle sonlandırır. İşte Allah'ın sûrenin başındaki "ki onlar gayba iman ederler"⁴² âyetinden de kastedilen bu beyandır.⁴³ İlk insan ve ilk nebi Hz. Âdem'den son elçi Hz. Muhammed'e kadar ilâhî tebliğin değişmeyen unsuru imân esasları olagelmıştır. Her peygamber insanları bu esaslara imân etmeye çağırıştır. Bunun gibi semavî kitapların her birinde kitapların tamamına ve bütün elçilere inanmaya çağrı yapılır.⁴⁴

Yine Râzî'ye göre bu âyet mü'min kişinin şu dört mertebenin bilmesini, idrâki ve imânın şartlarından olduğunun kabul edilmesini de ister. Mü'minin bilmesi ve içselleştirmesi gereken birinci mertebe; *Allah'a imân*, ikinci mertebe; *meleklerle imân*, üçüncü mertebe; *kitaplara imân*, dördüncü mertebe ise *peygamberlere imân'dır*. Râzî, "bil ki bu şekilde yapılan bu dörtlü sıralamada, ince sırlar ve büyük hikmetler vardır" der.⁴⁵ Bu imânî hikmetler şöyle sıralanabilir.

Allah'a İman: Birinci sıradaki Allah'a imân, bütün peygamberlere ve kitaplara dolayısıyla elçilerin getirdiklerine ve Ku'ân'ın hükümlerine de imân etmektir.⁴⁶ Diğer bütün esaslar

³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 137 vd.

³⁶ Bakara, 2/285.

³⁷ Lokman, 31/2; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 225; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 137 vd.

³⁸ Bakara, 2/285.

³⁹ Nisa, 4/150.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 70-1.

⁴¹ Bakara, 2/285.

⁴² Bakara, 2/3.

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 137 vd.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 71.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 140-1.

⁴⁶ Bkz. Bakara, 2/177, 285, Nisa, 4/136; Buhâri, "İmân", 2-3; Müslim, "İmân", 1.

Allah'a imâna dayandığı, O'na imân edilmedikçe diğer esaslardan bahsedilemeyeceği için Allah'a imân "aslû'l-usûl" yani dinin temel direği olarak söylenebilir.⁴⁷ Mâtürîdî'ye göre Allah'a imân bütün peygamberlere ve kitaplara yani elçilerin getirdiklerine ve Kur'ân'ın hükümlerine de ayırım yapmadan imân etmektir.⁴⁸ Zât-ı ilâhiyye'nin takdis yoluyla tenzih edilmesi, O'nun yetkinliğin karşıtı olan özelliklerden (nakâis) ve erdemliliğin zıddını teşkil eden özelliklerden (uyûb) uzak olması ve yüce tutulmasıdır.⁴⁹ Bu tenzih alanına bütün yaratılmışlık vasıfları dâhil olduğu gibi Allah'ın şeriki, benzeri, ayrıca çocukları olması vb. tevhidi bozan özellikler de dâhildir. Mâtürîdî'ye göre göre tevhid ve imân hem dünya hem de âhirette var olan dînî bir unsurdur. Tevhid esası da kişinin bütün dini davranışlarını Allah rızasına yönelmesi, varlığına ve birliğine imân etmesi ve ilahî zatını bütün yaratılmışlık özelliklerinden tenzih etmesidir.⁵⁰ Bilindiği gibi tevhid, Allah'tan başka yaratıcı olmadığı, mutlak ve yegâne yaratıcının yüce Allah olduğu inancını ifade eder. Bir şeyin bir olduğuna hükmetmek, onu Bir olarak bilmektir. Allah'ın cüzlerden mürekkep olmadığını yani birçok şeyin bir araya gelmesiyle meydana gelmediğini, ikinci olarak da O'nun var oluşta, "Vâcibul-Vücûd" olması ve bütün varlıkların başlangıcı olması hususunda O'nun ortağı ve benzerinin olmadığını ifade eder.⁵¹

Mâtürîdî'ye göre Kur'ân'ın ilk sûresi Fatîha'da tevhid ilkesi yani ibâdeti Allah'a özgü kılmak ve bunda samimi davranmak türünden olmak üzere kullar için gerekli olan hususlar açıklanarak Kur'ân başlar.⁵² Yani "yalnız Sana kulluk ederiz"⁵³ ifadesiyle tevhid ilkesinin her an hatırlanması esastır. İbn Abbas (ö.68/687)'in "Kur'ân'da yer alan bütün ibâdet kavramları tevhid mânâsına gelir" demesini Mâtürîdî delil alır ve bunu şöyle açıklar: "Kulun bütün ibâdetlerinde Allah'ı tek ilah olarak tanıması ve hiç kimseyi O'na ortak koşmayıp kulluk görevini Allah'a münhasır kılması gerekir. Böylece kul hem ibâdetinde hem de diğer bütün Allah rızası odaklı davranışlarında tevhid ilkesini de uygulamış olur."⁵⁴

Aslında insana verilmiş olan bütün duygular ve imkânlar, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını anlaması içindir. Allah kendisine âit birçok isim ve sıfattan bahseder ve en güzel isim ve sıfatların kendisinin olduğunu haber verir.⁵⁵ Allah kendi varlığını, azâmet ve celâlini kullarına açıklar.⁵⁶ Âlem içerisinde bir âlem olarak kabul edilen insanın⁵⁷ evrendeki konumu, akıl, duyu, kalp, sezgi gibi tüm özelliklerini kullanarak doğruyu ve hakikati, iyi ve güzel olanı araştırmak, keşfetmek, yorumlamak ve iyiyi, güzeli ve doğruyu tercihtir. Kâinattaki hikmetlerin ve yaratıcıyı kanıtlayan delillerin bilinmesiyle görevli istidlâl yapma yeteneğine sahip insandır. Şâyet gönül, göz, kulak gibi verilen organlar ilim ve hikmet için gayret göstermez abes işlerle uğraşırlarsa sorumlu olurlar.⁵⁸ Mâtürîdî ve Râzî'ye göre birçok hikmetlere binâen birinci sırada olan Allah'a imân, O'nun varlığına, sıfatlarına, fiillerine, hükümlerine ve isimlerine imândan ibarettir. Al-

⁴⁷ Bkz. Ulvi Murat Kılavuz, *Allah'a İmân*, DİB Yay, Ankara, 2014, s.9.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 71.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XV, 95-6.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 122.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 4; Osman Oral, *Fahreddin Râzî'ye Göre Âyetü'l-Kürsi'de Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu*, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, sy. 18, Aralık 2017, s. 186.

⁵² Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 11.

⁵³ Fatîha, 1/5.

⁵⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 19.

⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sıfât*, Mısır, 1905, s. 233.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXII, 9-10, XXII, 70 vd.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6.

⁵⁸ Bkz. İsrâ, 17/32; Müлк, 67/23; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 274-5, XV, 316-9.

lah'ın bütün varlıkları yaratan bir Yaratıcının olduğunu bilmesidir. Bu, yaratıcıya mekân ve varlık izafesinde bulunan Mücessime ve Müşebbihe⁵⁹ anlayışlarını reddeden, yine Allah'a nasslarda gelen isim ve sıfatlarını kabul etmeyen veya değişik yorumlayan Felsefî ve Mu'tezilî görüşlerin tutarsızlıklarını da işâret eden bir imândır.⁶⁰ Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"⁶¹ denilerek birinci sıraya "Allah'a iman"ın konulmasının hikmeti, diğer bütün esaslar Allah'a imâna dayandığı, O'na imân edilmedikçe diğer esaslardan bahsedilemeyeceği için "aslî'l-usûl" yani dinin temel direği olmasındandır.

Meleklerle İman: Melek bilgisi ancak nasslardan öğrenilebilir diyen⁶² Mâtürîdî'ye göre nebi haberi, vahiy ile meleklerden alır ve meleklerle inanmak da esastır.⁶³ Bu esas, önemine binâen Allah inancından sonra ikinci sırada yer alır.⁶⁴ Meleği inkâr, peygamberleri inkâra götüreceği gibi melek vasıtasıyla gelen kitapları da onların içindeki bütün hüküm ve hakikatları da inkâra götürür. Allah'a itaat sevgisi üzere nurdan yaratılan melekler, itaat ve teslimiyetin sembolüdür. Dolayısıyla melek, bir an bile ibadetten geri durmayan, asla Rabbine isyan etmeyen, yaşamak için gerekli birtakım külfetlere ihtiyaç duymayan nurânî varlıktır.⁶⁵ Oruç tutanların önemini anlatırken Mâtürîdî, alışkanlıklardan uzak durmak büyük bir sabır işidir, böylelikle akıl, oruç tutanların övgüye değer olduğunu anlar, der. Oruç, insanı yeme-içmeden uzak melekler gibi övgüye değer, Allah'a yakınlaşmayı idrâkle en güzel ahlâkî davranışları kazandırır, âdetle melekleştirir. Hatta meleklerden de üstün, faziletli yapabilir.⁶⁶ Yine O, "yemeden içmeden el çekmiş zümre yani melekler gönüllerde yüksek mevkedirdir"⁶⁷ der ve meleklerle imânın gönülden olmasını da ister.⁶⁸ Râzî'ye göre meleklerle imân da dört mertebe vardır; *Birincisi*, meleklerin varlığına imandır. *İkincisi*, onların ma'sum ve temiz olduklarını bilmektir. *Üçüncüsü*, meleklerin birçok hikmeti gereği, Allah ile kul arasında vasıta olduklarını asıl yaratıcının ise Allah olduğunu bilmektir. *Dördüncüsü*, Allah'ın indirmiş olduğu kitapların peygamberlere ancak melekler vasıtasıyla ulaştığını bilmektir. Râzî, meleklerle imân konusunda, mutlaka bu mertebelerin nazar-ı dikkate alınması gerekir. Akıl, bu mertebelere ne kadar anlarsa, nasslar çerçevesinde düzgün, öğrenirse bireyin meleklerle olan imanı o nisbette tam ve mükemmel olur, der.⁶⁹ Mâtürîdî, insanın sınama unsuru olarak kalbe atılan hayırsa melekten, şer ise şeytanın telkini, vesvesesi olduğunu belirtir.⁷⁰ O'na göre meleklerle ve cinlere üstün yani halife kılınan⁷¹ Hz. Âdem'in ve Âdemoğullarının yanında bulunan *Kirâmen Kâtibin* meleklerinin yaratılmasının hikmeti, yapılan amellerin sağlam kayıt altına alınmasını idrâk için olmalıdır.⁷² Yazıcı melekler

⁵⁹ Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetenlere "Müşebbihe", Allah'a cismanî özellikler nisbet edip O'nu cisim kabul edenlere de "Mücessime" denilir. Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, "Mücessime" ve "Müşebbihe" madd., s.231, 238.

⁶⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 19; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 141.

⁶¹ Bakara, 2/285.

⁶² Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, III, 232-3.

⁶³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 329.

⁶⁴ Bkz. Bakara, 2/177; 285; Nisa, 4/136.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 83, 103, IV, 123, V, 309.

⁶⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 122-3.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 254.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 83, 103, IV, 123.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 143-4.

⁷⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 182-3.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 495.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 664.

herşeyi, insanın bütün fiillerini ve sözlerini görüp işitmektedirler.⁷³ Meleklerin, yeme, içme gibi beşeri duygu ve özelliklerden uzak yaratılıp, Allah ile nebiler arasında iletişimi kurduklarını belirten⁷⁴ Râzî ilahî tebliğin şüphe ve tereddütlerden tenzihî açısından vahiy getiren meleklerin ma'sum olduğunu söyler.⁷⁵ Sayısız meleklerin yaratılması, Allah'ın hikmetinin ve rahmetinin gereğidir. İslâm literâtüründe her bir meleğin müvekkel olduğu ilâhî icraatı alkışladığı dile getirilir.⁷⁶ Şu bir hakikattir ki melekler yaratılışa aracı olsa da gerçek fâil Allah'tır.⁷⁷ Dolayısıyla "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"⁷⁸ ifadesiyle ikinci sırada meleklerle imân ile ilgili hikmetlere işaret edildiği söylenebilir.

Kitaplara İman: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"⁷⁹ ifadesiyle üçüncü sırada geçen kitaplara imân; Allah tarafından bazı peygamberlere Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'ân ile 100 Suhuf'tan oluşan⁸⁰ kitaplar indirildiğine ve bunların tahrif olmamış içeriğinin tümüyle doğru ve gerçek olduğuna inanmaktır.⁸¹ İlahî kitap denilmesinin sebebi, bu kitapların Allah tarafından gönderilmesi, söz ve içerik olarak onlarda hiçbir beşer katkısının bulunmamasından dolayıdır. Mâtürîdî'ye göre Kur'ân'ı anlama olarak mânâlandırılan hikmet,⁸² Kur'ânı, nasihi ve mensuhu, muhkem ve müteşabihi, sıyak ve sıbakı, helâl ve haram âyetlerini yani kutsal kitabı bilmektir. Bazı âyetlerde hikmet, Peygamber'e Rabbinin yoluna hikmetle yani Kur'ân âyetleri ve delilleriyle davet etmesi ve muhalifleriyle en güzel bir biçimde tartışması emredilir.⁸³ İnsanın yaratılış hikmeti kâinatı ve Kitab'ı hükümlerini anlama kavramdır.⁸⁴ Râzî'ye göre kitaplara imanda bilinmesi gereken dört mertebe vardır. *Birincisi*; kitapların Allah'ın peygamberlerine gönderdiği bir vahiy mahsulü olduğu, onun kehânet, sihir ve şeytanlara kötü ruhların ilkâsı kabilinden bir şey olmadığına bilinmesidir. *İkincisi*, bu kitapların vahyedilmesi her ne kadar mutahhar melekler tarafından olmuşsa da, Allah'ın bu temiz ve lekesiz vahyi indirmesi esnasında, hiçbir şeytana sapıklıklarından hiçbir şeyi ilkâ etme fırsatını vermeyeceğinin bilinmesi ve idrâkidir. *Üçüncüsü*, Kur'ân'ın değiştirilmediğinin ve tahrif edilmediğinin bilinmesidir. Hz. Ebûbekir'in hilâfetinde vahye şahit olanların nezâretinde mushaf haline getirilişi, Hz. Osman'ın döneminde çoğaltılması gibi. *Dördüncüsü*, insanın, Kur'ân'ın muhkem ve müteşabih âyetleri kapsadığını, onun muhkeminin, müteşabihin mânâsını beyân edip ortaya koyduğunu bilmesidir.⁸⁵ Hakîm yani âlim ve hikmet sahibi, Kur'ân'ın nasihi, mensuh, muhkem ve müteşabihini bilendir.⁸⁶ İlahî kitaplara imân etmek aklî açıdan da gerekli ve hikmet olduğu söylenebilir. Peygamberlerin ölümünden sonra hak ile bâtılı, iyi ile kötüyü ayırt edebilmek için baş-

⁷³ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 54.

⁷⁴ Bkz. Râzî, *el-Metâlibü'l-Aliye*, VIII/81 vd; *Nübüvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, tahk. A.Hicazi Sekka, Daru'l-Küttübü'l-Ezheriyye, Beyrut, 1986, s.148.

⁷⁵ Bkz. Fahreddin er-Râzî, *İsmetü'l-Enbiya*, tahk. M.Hicazi-Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1986, s.48-9.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.401, 590; A.İci, *el-Mevâkıfî İlmî Kelâm*, Alemü'l-Kulub, Kahire, trs., s. 367.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.401, 590; S.Şerif el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kahire, trs., III, 216-220; Sa'deddin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, tahk. A.Umeyre-S.M.Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1998, III, 367.

⁷⁸ Bakara, 2/285.

⁷⁹ Bakara, 2/285.

⁸⁰ 100 Suhuf şöyledir: Hz. Âdem'e 10, Hz. Şit'e 50, Hz. İdris'e 30, Hz. İbrahim'e 10 sayfa. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 13, XXXI, 149.

⁸¹ Bkz. Bakara, 2/4, 285; Nisa, 4/136; Müslim, "İmân" 1.

⁸² Bakara, 2/269; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 106, 227, 185.

⁸³ Nahl, 16/125.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 217-8.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 144.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 156.

verulacak yegâne kaynak bunlardır. Aksi takdirde fertler ve toplumlar kötü tesirlerin ve duygusal tavırların baskısına mâruz kalarak doğru yoldan uzaklaşırlar. Yani ilâhî kitaplar peygamberlerin vefatından sonra insanlar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlık durumunda inanç, ibâdet, ahlâk ve insanlar arası yaptırımli ilişkilerde müracaat kaynağı olmaktadır.⁸⁷

"Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler"⁸⁸ ifadesiyle inanılması gereklerin üçüncü sırasında kitaplara iman hikmet ve hakikatı idrâklere sunulduğu söylenilebilir.

Peygamberlere İman: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler" ifadesiyle akâid esaslarının dördüncüsünün Allah'ın elçileri yani Peygamberlere imân olduğunu gösterir.⁸⁹ Bu, insanlara doğru yolu göstermek için, Allah tarafından seçkin kimselerin gönderildiğine, bunların Allah'tan getirdiği bütün bilgilerin gerçek ve doğru olduğuna inanmaktır. Çünkü onlar, hak yoldan çıkmış fert ve toplumları fitrat ve hidâyet yoluna çekmek için insanlardan gönderilmiş hidâyet rehberleridir.⁹⁰ İnsanların psikolojik ve fiziki yetenekleri ihtiyaç çeşitleri ve yolları, dilleri, nesnelere âit isimlerin öğrenilmesi, üreme yöntemleri, çocuk eğitimi bilgisi, gıdaların ticaret ve ziraat gibi sağlanmasının yolları, diller, isimler, sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı, şehir ve ülke yolları, hayvanların eğitimi, kullanılma yöntemi temel ilkeleri nebilerin aracılığıyla öğrenilip uygulanmıştır.⁹¹ Nübüvvetin hikmeti gereği mesleklerde yani tıp, askerlik, ziraat, ticaret ve sanat gibi meslekleri insanlara ilk öğretenlerin peygamberler olduklarıdır.⁹²

Hikmetin kemâli ve zirvesi ancak nübüvvet ile gerçekleşir diyen⁹³ Râzî'ye göre Peygamberlere imanda bilinmesi gereken dört mertebeden *birincisi*; kişinin onların "ismet" sıfatları gereğince günahsız, ma'sum olduklarını bilmesidir. Onlar tebliğ görevlerine hâle getirmeyip tereddüt oluşturmayacak bir takım küçük günâh "sürçme ve yanılma" denilebilecek *zelle* türünden fiilleri işleyebilirler. Bunun hikmeti hata ve günâh işlediklerinde rehberlik ve diğer insanlara uyarı ve ikazdır.⁹⁴ Nebiler ismet sıfatları gereği bütün şirk çeşitlerinden putlara tapmaktan, habis ruh ve şeytanların kötülüklerinden korunup, mu'cizeyle desteklenirler.⁹⁵ Onlardan küfür, kizb, fîsk ve dinî hükümlerde cehâlet gibi şeyler asla sadır olmamıştır.⁹⁶ Diğer insanlara her yönüyle olduğu gibi tevhid konusunda da örnek olan nebilerin hepsinde cömertlik, yiğitlik, yüksek ahlâk, yaratıklara merhamet gibi ahlâkî erdemler ön plandadır.⁹⁷ *İkincisi*, kişinin Allah elçilerinin peygamber olmayan diğer insanlardan daha üstün olduğunu bilmesidir. Çünkü Allah insanların arasından onları seçerek göndermiştir.⁹⁸ *Üçüncüsü*, bazı âlimler meleklerin nebilerden üstün olduğunu, bazıları da peygamberlerin meleklerden daha üstün olduğunu söylerler.⁹⁹ Âlim-

⁸⁷ İlyas Çelebi, *Kitaplara İman*, DİB Yay., Ankara, 2014, s.21.

⁸⁸ Bakara, 2/285.

⁸⁹ Bkz. Bakara, 2/285; Nisâ, 4/136; Müslim, "İmân", 1.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 284; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 20.

⁹¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 276-7

⁹² Mâtürîdî, *Tevhid*, s.277-8.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 204.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 245, V/314-5; Nureddin es-Sabûnî, *el-Münteka min İsmet-il-Enbiya*, Darü İbn Hazm, Beyrut, 2013, s.29 vd; M.Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf an Hakakik-ı Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Evavil fi Vucuhi't-Te'vil*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, trs., III/91.

⁹⁵ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİB Yay, Ankara, 2004, I, 367, II, 41.

⁹⁶ Bkz. Nesefî, *Tabsıra*, II, 41, 49.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 293; Muhittin Bağçeci, *Peygamberlik ve Peygamberler*, Kayseri, trs, s.102.

⁹⁸ İsrâ, 17/90-95; Kehf, 18/110; Hac, 22/75.

⁹⁹ Bkz. İci, *Mevakif*, s.367; İbn Hazm, *el-Fisal fi'l Mîlel ve'l Ahvai ve'n Nihal*, Beyrut, 1999, s.191-2.

lerin çoğu ise semavî meleklerin peygamberlerden üstün olduğunu, peygamberlerin ise arzî yani yeryüzündeki meleklerden üstün olduğunu söylerler. Sözelimi Hz. Peygamber, meleklerin büyüklerinden, en faziletliyelerinden de faziletlidir. Nebilere vahiy getiren melek de diğer meleklerden faziletlidir. İnsanlar arasında Bedir, Uhud ve benzeri gazvelerde bulunanların bulunmayanlara karşı bir üstünlük ve fazileti olduğu gibi meleklerden o gazvelere iştirak edenlerin de etmeyenlere karşı aynı şekilde üstünlüğü düşünülebilir. Allah'a ibadet sevgisi üzere nurdan yaratılan meleklerin önde gelenleri, nebi olmayan insanlardan; takvâ sahibi mü'minler, şehitler, salih amel işleyenler, dinde dosdoğru hareket edenler, diğer meleklerden; diğer melekler de insanların kâfir, münâfik, müşrik ve inancı bozuk, amelsiz, ahlâksız olanlarından daha üstündür.¹⁰⁰ İnsanların günâh işlemeye kabiliyetleri olduğu halde, kötü işleri terk etmeleri ve itaate yönelmeleri, zorunlu olarak bunları yapan melekler karşısında fazilet ve üstünlük sebebi sayılabilir.¹⁰¹ Dördüncüsü, "Rasullerin bir kısmını bir kısımdan üstün kıldık"¹⁰² âyetine göre peygamberlerin bir kısmının faziletli olduğunu bilinmesidir.¹⁰³

"*Senin şânını yükseltmedik mi?*"¹⁰⁴ ifadesi Mâtürîdî ve Râzî'ye göre Hz. Peygamber'in nebi oluşu, yerde ve gökte meşhur oluşu ile isminin arş üzerine yazılışını anlatır. Kelime-i şehâdette ve tahiyyatta adının, Allah'ın adıyla birlikte zikredilişi, nâmının önceki semavî kitaplarda yer alışı; her tarafa yayılışı; kendisiyle nübüvvetin noktalanışı, hutbelerde, ezanlarda ve kitapların başlarında ve sonlarında zikredilişidir.¹⁰⁵ Yine O, son peygamber,¹⁰⁶ risâleti evrensel, cinleri de kapsar.¹⁰⁷ Hanımları, mü'minlerin annesidir.¹⁰⁸ O'nun geçmiş ve gelecek günâhları affedilip,¹⁰⁹ âlemlere rahmet gönderilmiştir.¹¹⁰ Bunlar Hz. Muhammed'in faziletini anlatır.¹¹¹

"*Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler*"¹¹² ifadesiyle dördüncü sırada "elçilere imân" ile bu imânî hikmetler, mü'minlerin idrâklerine sunulduğu söylenilebilir. Nebilerin hayatlarında aklını kullanan imân edenler için ibretler, dersler ve hikmetler vardır.¹¹³

A. 3. Elçiler Arasında Ayırım Yapılmaması

Mâtürîdî ve Râzî'de Bakara Sûresi'nin 285. âyetindeki imânî hikmete göre Peygamberlerle imân konusunda onlar arasında ayırım yapılmaması esastır.¹¹⁴ "*Allah'ın elçilerinden herhangi biriyle diğerleri arasında ayırım yapmayız*"¹¹⁵ ilâhî beyanın hikmeti, Aziz ve Celil Allah'ın mü'minler adına bildirdiği bir haber olması muhtemeldir. Bu âyetin hikmeti; Yahûdî ve Hristiyanların inandıkları ayırımı benzer bir şekilde O'nun peygamberlerinden herhangi biriyle diğer-

¹⁰⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 83, 103, IV, 123; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 289-291.

¹⁰¹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 122-3; Murat Serdar, "*Hristiyanlık ve İslâm'da Meleklerin Varlık ve Kısımları*", *Bilimname*, 2009/2, cilt: VII, sy. XVII, s.152 vd.

¹⁰² Bakara, 2/253.

¹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 144-5.

¹⁰⁴ İnşirâh, 94/4.

¹⁰⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 256.

¹⁰⁶ Ahzâb, 33/40.

¹⁰⁷ Ahkâf, 46/31.

¹⁰⁸ Ahzâb, 33/6.

¹⁰⁹ Fetih, 48/1-2.

¹¹⁰ Enbiyâ, 21/107.

¹¹¹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 256; Râzî, *el-Metâlibu'l-Aliye*, VIII/121.

¹¹² Bakara, 2/285.

¹¹³ Yûsuf, 12/111.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 70-1; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 144-5.

¹¹⁵ Bakara, 2/285.

leri arasında ayırımın yanlışlığı ve tutarsızlığının dile getirilmesidir.¹¹⁶ Yani Hz. Mûsa ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul edip de, Hz. Muhammed'in nübüvvetini yalanlayan yahudî ve hristiyanların yolunun yanlış ve tutarsızlığını ortaya koymaktır.¹¹⁷ Mâtürîdî'ye göre imân edenlere şöyle denilir. Mü'minlerin "Biz onlar arasında ayırım yapmayız" diyerek inandıkları gibi siz de bütün peygamberleri imân edin. "Bir kısmına inanınız, bir kısmına inanmayız"¹¹⁸ demeyin.¹¹⁹

İmân edilmesi bakımından bütün peygamberlerin aynı fakat fazilet bakımından farklı olduğunu belirten Mâtürîdî, "Biz o elçilerin bir kısmını diğerlerinden üstün kaldık"¹²⁰ âyetinin te'vilinde şöyle der: Allah onların bir kısmı ile bizzat konuşmuş, bir kısmını dost edinmiş, bazı elçilere rüzgâr ve kuşlar hizmetine verilmiş. Bazı elçilerin kavimleriyle mücadelesi uzun sürdüğünden istidlâl ve yöntemleri farklı olmuş. Üstünlük, âhiretteki şefaât ve derece yüksekliği de olabilir. Rasûl ve nebi ayırımı, hem insanlara hem de cinlere gönderilme üstünlüğünün olması da mümkündür.¹²¹ Hz. Âdem'de azmin, Hz. Yûnus'da sabrın olmadığını bildiren âyet¹²² bütün nebilerin faziletçe aynı olmadığı da belirtir.¹²³ Mâtürîdî ve Râzî düşüncesine göre bütün peygamberler, inanılması gereken elçi olmak açısından eşittirler. Ama fazilet bakımından farklı olmaları mümkündür.¹²⁴

A. 4. İştirmek ve İtaat Etmek

Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "İştittik ve itaat ettik dediler"¹²⁵ ilâhî beyanının hikmeti, Peygamberlere itaat Allah'a itaat, onlara iman Allah'a iman¹²⁶ olmasındandır. Peygamber'e itaat ile Kur'ân hikmetlerine de ulaşılmasındandır. Bu ifadeye "buyruğunu ve çağrını işittik, olumlu cevap vererek boyun eğdik" anlamını vermek mümkündür. Mâtürîdî, "Kur'ân'ı işittik ve onun içerdiği hükümlerde sana itaat ettik" denilebileceğini belirtir.¹²⁷ İnsanın hayatında önemli bir yeri olan itaat, bir emri veya isteği benimseme ve yerine getirme anlamındadır.¹²⁸ Allah'a ve Rasûl'ü'ne itaati emreden bazı âyetler, itaatin imânın bir sonucu ve mümin kişinin temel özelliği olduğunu belirtirler.¹²⁹ İmân etmek ve din kurallarını uygulamak ancak Allah ve Peygamberine itaat ile olabilir. Bu bağlamda itaat, imân ve ibâdetin, huzûr ve mutluluğun, sevgi ve saygının, âile düzeni ve sosyal hayatın temeli gibidir. Karı-koca, çocuklar-valideyn, işçi-işveren, usta-çırak, amir-memur, öğrenci-öğretmen, er-komutan gibi âilevî, idârî, siyasî, askerî, eğitim-öğretim vb. bütün insanî ilişkilerde ve görevlerde başarılı ve huzurlu olmak da itaat ile mümkündür.¹³⁰ Nefsin süflî arzularına, insanların dine ve akl-ı selime ters düşen emir ve isteklerine

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 225.

¹¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 144-5.

¹¹⁸ Nisa, 4/150.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 70-1.

¹²⁰ Bakara, 2/253; İsrâ, 17/55.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 149; VIII, 297-8; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 210 vd.

¹²² Tâhâ, 20/115; Kalem, 68/48.

¹²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XI, 310; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 198, XXVIII, 35.

¹²⁴ Bkz. Bakara, 2/253; 285; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 70-1; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 144-5.

¹²⁵ Bakara, 2/285.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 110, VI, 169, 191, 237, XIII, 95-6.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 225.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 56.

¹²⁹ Enfâl, 8/1; Nûr, 24/51.

¹³⁰ Osman Oral, *Kelâmî Düşüncede Hâricî Zihniyeti ve Halifeye İtaat Sorunu*, İslâmî Araştırmalar, 2017, c. 28, sy. 2, s. 164.

itaat etmek; Allah, Peygamber ve yönetici durumunda olan insanlara isyan etmek; dinin, ahlâkın ve sosyal barışın bozulmasına neden olabilir.¹³¹ Yahûdîlerin "işittik ve isyan ettik yani karşı geldik"; "dinle, dinlemez olası"¹³² gibi ifadelerine karşın, mü'minlerin niteliği ise "işittik ve itaat ettik"¹³³ sözü olmalıdır. Râzî'ye göre "işittik" ifadesindeki hikmet, bir övgüye lâyık olmayan zâhirî dinleme değil bilâkis bu ifâdeden hikmet, biz onu anladık ve doğru olduğunu bildik; "emredersiniz", kesin olarak meleklerin ve peygamberlerin lisanı üzere bize gelmiş olan bütün mükellefiyetlerin hak, hikmet ve gerçek olduğunu, kabul edilmesinin vâcip olduğunu bildik, mânâsıdır. "İtaat ettik" ifâdesi de, mükellefiyetler konusunda mü'minlerin inançlarının sahîh olduğuna delâlet ettiği gibi, sorumlulukların hiç birisini ihlâl etmediklerine de delâlet eder. Allah, bu iki lafızla, ilim ve amel bakımından, mükellefiyetlere taalluk eden herşeyi toplamaktadır.¹³⁴

"İşitmek ve itaat" ilâhî beyanının hikmeti, bireyin fert ve toplum hayatında imanın, salih amelî ve erdemli ahlâkî davranışların psiko-sosyal temeli ve hikmetli güzelliklere uyum sağlayan medenî karakter olmasıdır. Bir diğeri de Peygamberlere itaat Allah'a itaat, onlara iman Allah'a iman olmasından dolayıdır.¹³⁵ İnsanın varoluş hikmeti her şeyden önce imtihan dünyasında Rabbini tanıma ve O'na kul olmaktan olduğundan¹³⁶ insan hayatı boyunca yaratanını tanımak ve O'nun rızası doğrultusunda yaşamak için gayret etmelidir. Nebilerin gönderiliş hikmetlerinden biri de bu olduğundan Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde "İşittik ve itaat ettik"¹³⁷ ifadesiyle kulun görevi ve yaratılış hikmeti nasıl olursa olsun her halukârda ilâhî teklif çerçevesinde itaat etme hikmetine işaret edildiği söylenebilir.¹³⁸

A. 5. Bağışlanma İle Allah'a Dönmeyi İstemek

Bakara Sûresi'nin 285. âyetindeki imânî hikmete göre "affına sığındık ey Rabbimiz, eninde sonunda herkesin dönüşü Sanadır"¹³⁹ ilâhî beyanı hikmet dolu dünya hayatında eninde sonunda dönüş ve varışın Allah'a olacağını idrâklere sunulur.¹⁴⁰ Bu ifadenin hikmeti, ölümü her an düşünmek, istiğfar, tövbeyi unutmamak, kul haklarıyla helâlleşip Allah'a dönme aklından çıkarmamaktır. Yani aldanma diyarına meyletmemek, ebedilik yurduna yönelmek ve gelmezden önce ölüme hazırlıklı olmaktır. Çünkü insan boş yere yaratılmamış ve mutlaka Allah'a dönecektir.¹⁴¹ Allah'a dönmek ve döndürülmek, günahlardan pişman olup Allah'a dönmek ve yönelmek yani tövbe mânâsında geldiği gibi *ruhun geldiği ruhlar âlemine gitmesi* yani ölümdür. İnsan Allah'tan geldiği gibi yine Allah'a dönecektir.¹⁴² Mü'min Allah'a dönme ister, müşrik ve kâfir ise istemez.¹⁴³ Seven her zaman sevdiğine kavuşmak ister.¹⁴⁴ Dönüldüğünde Allah'a kavuşma

¹³¹ İsmail Karagöz, "İtaat Kavramı", Diyanet İlmi Dergi, 1999, c. 35, sy. 4, s.41.

¹³² Nisa, 4/46; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, III, 252-3.

¹³³ Bakara, 2/285.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 146-7.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IV, 110, VI, 169, 191, 237, XIII, 95-6.

¹³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI, 473.

¹³⁷ Bakara, 2/285.

¹³⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.283, 353.

¹³⁹ Bakara, 2/285.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 225.

¹⁴¹ Müminun, 23/115.

¹⁴² Bakara, 2/28, 156; Müminün, 23/115; Secde, 32/11; Fecr, 89/27-30.

¹⁴³ Bkz. Mü'min, 23/99-100; Buhârî, "Rikâk", 41; Tirmizî, "Cenâiz", 67.

¹⁴⁴ Buhârî, "Rikâk", 41; Müslim, "Zikr", 14.

vardır.¹⁴⁵ Allah'a kavuşmak/liga, O'nun hâkimiyet ve hükmü altına girmektir.¹⁴⁶ Hikmet dünyasında olan bütün fiillerin hikmetini anlayabilmek için Allah'a dönülmesi gerekir. Allah'a dönmeyenin hikmeti gerçeklerin bilinmesidir. Ölümle kişi uyanır ve gerçekler bir bir ortaya çıkar.¹⁴⁷ Allah'a kavuşmayı yalan sayanların da işleri boşunadır.¹⁴⁸

Râzî'ye göre Allah'a dönmek ve mekâna veya cihete geçmek mânâsında asla değildir ki bu Allah hakkında muhaldir. Allah'a dönmekten kasıt, kulun, Allah'dan başka hiç kimsenin hüküm sahibi olamayacağı bir yere yani âhiret yurduna varmasıdır. Çünkü o zamanda, bireye hiçbir kimse ne bir fayda verebilecek, ne de bir zararı savuşturabilecektir. Dünyada buldukları müddet esnasında ise, zâhire göre Allah'dan başkaları onlara zarar ve fayda verebilir. İşte Allah bunu, kendisine bir rücû (dönüş) olarak kabul eder. "Melik'e ve devlete dönülür, varılır" denilir. Bundan maksat, "ona intikal edilir, gidilir" mânâsı olmayıp, "onun kudretine başvurulur ve anlaşmazlık ona götürülür" demektir.¹⁴⁹ Dolayısıyla Râzî'de Allah'a dönmek, O'nun hükmüne, kudretine, emir ve yasaklarına boğun eğmektir denilebilir.

Mâtürîdî ve Râzî gibi bazı âlimler de Allah'a dönmeyi imân ehlinin özelliği ve korkulacak bir şey olmadığı temelinde açıklarlar. Sözelimi İslâm filozoflarından Kindî (ö.252/866)'ye göre, Allah'a dönmekten korkmak yersiz olup bilgisizlikten kaynaklanır. Çünkü nefisler Allah'a dönmekle ebedî mutluluğa ererler.¹⁵⁰ Fârâbi (ö.339/950)'ye göre erdemli insan, Allah'a dönmek karşısında dirâyetlidir.¹⁵¹ İbn Sînâ (ö.428/1037)'ya göre insan Allah'a dönmekle kemâle erer ve en yüksek ufkuna döner. Onun diliyle, ölüm bir açıdan insanın tabiatın tutsaklığından kurtuluşudur. İnsanın öte dünyada, buradaki gibi her gün sabahleyin uyandığı gibi uyanmasıdır.¹⁵² Mevlânâ'nın hocası Seyyid Burhaneddin (ö.645/1244), "Allah yolunda olanlar, şâirin şiir söylerken kâfiye aradığı, talebenin tatil gününü beklediği gibi, Allah'a dönmeyi ararlar ve beklerler" diyerek ölümü beklemeyi cihâda benzetir.¹⁵³ Mevlânâ (ö. 672/1273)'ya göre, Allah'a dönmek yani ölüm ayrılık değil, ilâhî sevgiliyle kavuşmadır. O, ölüm anını, "şeb'i arus/düğün gecesi" olarak adlandırır.¹⁵⁴

Mâtürîdî, insanın hüsrân olmadan bağışlanma ile Allah'a dönmesi akıl ölçüsüne göre, geçici dünya nimetlerini ebedî hayata geçirebilme aklın işlevselliği ile olabilir, der.¹⁵⁵ O'na göre akıl, insana verilen büyük bir ilahî lütûf olup aynı zamanda insanda bulunan en aziz/en değerli şeydir.¹⁵⁶ İnsan aklı ölçüsünde dünyada mükâfat veya ceza görür. Rabbini tanımayan bir akıl, sahibine işkence çektirir, başkalarına da belâ ve musîbet verir.¹⁵⁷ Râzî'ye göre "Affina sığındık ey Rabbimiz eninde sonunda herkesin dönüşü sanadır"¹⁵⁸ ifadesi âyetlerde¹⁵⁹ anlatıldığı gibi

¹⁴⁵ Bkz. Bakara, 2/46; Kehf, 18/110; Secde, 32/10.

¹⁴⁶ Fahrettin er-Râzî, *Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun, İz Yay., İstanbul, 2013, s.119.

¹⁴⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 503.

¹⁴⁸ A'raf, 7/147.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 171.

¹⁵⁰ Bkz. Yakup el-Kindî, *Risâleler*, çev. M.Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe, İstanbul, 2003, s.64.

¹⁵¹ Bkz. Ebû Nasr el-Farabi, *Fusul'ül Medeni*, çev. H.Özcan, İzmir, 1987, s. 63.

¹⁵² İbn Sînâ, *Fi'l Havf mine'l Mevt*, çev. M.Hami Tura, İstanbul, 1959, s.140.

¹⁵³ Bkz. Seyyid Burhaneddin, *Maarif*, terc. Ali Rıza Karabulut, Kayseri, trs, s. 49.

¹⁵⁴ Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veli İzbudak, İstanbul, 1991, IV, 292.

¹⁵⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV, 76-7, X, 463.

¹⁵⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 23.

¹⁵⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 160.

¹⁵⁸ Bakara, 2/285.

¹⁵⁹ Bkz. Kehf, 18/58; Nuh, 71/10.

"Sen, mağfiret etmede en mükemmel olansın. Sen, günahları bağışlayansın. Sen, gafürsün" demek gibidir.¹⁶⁰ Râzî, "Bu topluluk mükellefiyetleri kabul edip, onlarla amel de ettiklerine göre, daha niçin mağfiret talebinde bulunma ihtiyacını duymuşlardır? duyarlar? sorusunu şu şekilde te'vil eder:

Birincisi; Onlar, mükellefiyetlerini yerine getirme hususunda, her ne kadar bütün gayretlerini sarfetmiş iseler de, kendilerinden bir kusurun olmasından korkmaktadırlar. İşte bunu mümkün gördükleri için, "ey Rabbimiz, mağfiretini isteriz" yani yaptıkları ve sakındıkları şeylerde kusurlarından ötürü, Allah tarafından bir mağfiret isterler şeklinde te'vil edilebilir.

İkincisi; Hz. Peygamber'in "ben günde yetmiş defa tövbe ediyorum"¹⁶¹ demesi gibi te'vil edilebilir. Hz. Peygamber, kulluk derecelerinde terakki ediyordu. O, bir makamdan, daha üstteki makama çıktığında, önceki makamı daha değersiz görüyor ve Allah'tan mağfiret talep ediyordu. Râzî'ye göre bu âyetteki mağfiret istemeyi, bu mânâyâ hamletmek uzak bir ihtimal değildir.¹⁶²

Üçüncüsü; bütün tâatlar, Allah'ın ilâhlık hakları karşısında, birer kusurdur. Allah'ın kibriya nurları karşılığında, mahlûkatta meydana gelen her türlü bilgi eksiktir, kusurludur ve cehâlettir. İşte bundan dolayı Allah "Onlar Allah'ı hakkıyla takdir edemediler"¹⁶³ buyurur. Durum böyle olunca kul, kulluk mertebelerinin hangisinde olursa olsun ve isterse son derece âlim olsun, bu, Allah'ın kibriyasının celâli ile mukayese edildiğinde, istiğfar edilmesi gereken kusurun kendisi olur. İşte Allah'ın, Hz. Muhammed'e "Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile"¹⁶⁴ buyurmasındaki sır ve hikmet budur. Râzî'ye göre Hz. Muhammed'in kulluk makamları ne kadar yüce olsa da, her yükseldiği derecede, yükseldiği bu derecelerin, Hz. Allah'a nisbetle noksan olduğu ortaya çıkar, O da bundan dolayı Allah'dan bağışlanmasını istemektedir.¹⁶⁵

Rahmân'a saygı gösteren, son nefeste Allah'a dönük kalp ile gidenler kazançlı olurlar.¹⁶⁶ Bu hikmetle olması muhtemeldir ki Hz. Peygamber son nefeste kelime-i şehâdet ile Allah'a dönülmesini tavsiye eder.¹⁶⁷ Mü'min kişi Allah'a kavuşmayı ve dönmeyi arzulaması gerekir. İnsan, istek ve arzuları ile eceli arasındadır, bir de bakar ki, en yakın olan ölüm çizgisi karşısına geliverir.¹⁶⁸ Kul haklarıyla helâlleşmeden Allah'a döneni hüsrâna götürebilecektir. Dünyada helâlleşebilmek esastır.¹⁶⁹ Allah'ın en güzel isimlerinden el-Gafûr (*çok affedici*), el-Gaffâr (*mağfireti bol*), el-Afüv (*çok affedici*), et-Tevvâb (*tövbe edenleri bağışlayan*) ve el-Settâr (*ayıpları, günahları örten, bağışlayan*) vb. affetme ve bağışlama ile ilgilidir.¹⁷⁰ Allah hata ve günâhları mağfiret edip affettiği gibi,¹⁷¹ Allah'ın sevgisine nâil olmak isteyenler de kardeşlerini affe-

¹⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 148-9.

¹⁶¹ Buhâri, "Daavât", 3.

¹⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 148-9.

¹⁶³ Zümer, 39/67.

¹⁶⁴ Muhammed, 47/19.

¹⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 148-9.

¹⁶⁶ Bkz. Kaf, 50/32-33.

¹⁶⁷ Ebû Davud, "Cenâiz", 20; Müslim, "Cenâiz", 1.

¹⁶⁸ Buhâri, "Rikâk", 4; Tirmizî, "Kıyamet", 22.

¹⁶⁹ Buhâri, "Diyat", 1, "Rikak", 48; Müslim, "Kasame", 28.

¹⁷⁰ Ebû Mansûr Bağdâdî, *Tefsiru'l-Esmâ ve Sifat*, Raşit Efendi Kütphanesi, Nr. 497, Kayseri, trs., vr. 152b-153a; Ebû Hamid el-Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. M.Ferşat, Ferşat Yay., İstanbul, 2005, 87, 122, 170; Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât*, s. 160, 189, 248-9.

¹⁷¹ Şûra, 42/25.

den Yûsuf misâli¹⁷² kötülük yapanları affetmelidirler.¹⁷³ Mâtürîdî'ye göre boş yere yaratılmayan insan şükreden-nankör, iyi-kötü, dost-düşman gibi nitelikleri belli olduktan sonra Allah'a döner.¹⁷⁴ Râzî'ye göre "eninde sonunda herkesin dönüşü sanadır"¹⁷⁵ ifadesinde iki çeşit hikmet vardır: *Birincisi*, bu, onların başlangıcı kabul edip, ikrâr ettikleri gibi, meâdi yani âhireti de ikrâr ettiklerini açıklar. Çünkü başlangıca iman, âhirete imânın temelidir. Çünkü Allah'ın cüz'iyatı bildiğini ve her türlü mümkünata kadîr olduğunu kabul eden kimsenin, mutlaka âhireti de kabul etmesi gerekir. *İkincisi*, bu kul, Allah'ın varılacak yegâne zât olduğunu, O'nun hükmünden başka hükme başvurulamayacağını ve Allah'ın izni olmaksızın, hiç kimsenin şefaât edemeyeceğini bildiği zaman taatlardaki ihlâsının tastamam ve günahlardan kaçınmasının da mükemmel olacağını beyânıdır.¹⁷⁶ Allah'tan bağışlanma dileme, O'na tövbe etme hikmet dolu dünya hayatını güzel bir şekilde yaşama ile hikmet, ilim ve faziletle hareket etmenin karşılığını da görmedir.¹⁷⁷

Sonuç olarak Bakara Sûresi 285. âyetteki mü'min kişide olması istenen imânî hikmetler; Allah'tan elçiler vasıtasıyla gelen vahiylerle, peygamberlere indirilen vahiy mahsulü kitapların içeriklerine içtenlikle inanma. Allah'a meleklerle, kitaplara ve peygamberlere imân etme. Allah'ın seçtiği elçiler yani peygamberler arasında Yahûdiler ve Hristiyanlar gibi ayırım yapmadan hepsine inanma. Onları ve getirdikleri vahyi, kutsal kitaplardaki hikmet ve hakikatleri dinleme ve itaat etme yani emir ve yasaklarını gönülden tasdik edip davranışlarla göstermeye gayret gösterme, af ve bağışlanma ile Allah'a dönmeyi arzulama gibi özellikler sıralanabilir.

Bu imânî hikmetleri içten kabul etmesi istenen mü'minlere bir sonraki âyette yükümlülükler konusunda da diğer ümmetlerde olmayan hakikat ve hikmetler de müjdelenmektedir.

B. Yükümlülüklerle İlgili Hikmetler

B.1. Allah, Bir Kimseyi Ancak Gücünün Yettiği Şeyle Yükümlü Kılar

Bakara Sûresi 286. âyette mü'min bireyin sorumluluğu ile ilgili hikmetler sunulur. Birinci sırada sayılabilecek hikmet; Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılmasıdır. Mü'min kulun "Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme!" duâsını da yapması istenir. Kelâmî literatürde konu, Allah'ın güç yetiremeyeceği bir şeyle kulunu yükümlü tutmasının (teklîf-i mâ lâ yutâk) aklen mümkün olup olmaması bakımından ele alınır. Teklifi mâ lâ yutak, "yerine getirilmesi mükâfati, getirilmemesi cezayı gerektiren, güç yetirilemeyecek bir işin imtihana çekme amacıyla başkasından istenmesi"¹⁷⁸ demektir. Mâtürîdî'ye göre "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar"¹⁷⁹ ifadesi kişiyi Allah'ın ancak gücünün yettiğiyle mükellef tutacağı hikmetine yöneliktir.¹⁸⁰ İkinci bir yorumu da açıklayan Mâtürîdî "illâ vüs'aha" demek "illâ tâketaha" yani gücü yettiğince demektir. Mu'tezile'nin de aynı görüşte olduğunu belirten Mâtürîdî, istitaatın fiilden önce bulunması konusunda onlarla fikir ayrılığında olduklarını, Mu'tezile'nin fiilden önce istitaatın bulunduğu kanaatini taşıdıklarını, kendi

¹⁷² Yûsuf, 12/92.

¹⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 91-2.

¹⁷⁴ Müminun, 23/115; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 73.

¹⁷⁵ Bakara, 2/285.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 150.

¹⁷⁷ Hud, 11/3.

¹⁷⁸ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "teklîf-i mâ lâ yutak" madd, s. 310.

¹⁷⁹ Bakara, 2/286.

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 226.

görüşünün ise fiilden önce olmasının mümkün olmadığını, fiille beraber olduğunu söyler.¹⁸¹ Önemli bir Mu'tezile âlimi Kâdî Abdülcebbar (ö.415/1025)'a göre Allah teklife konu teşkil eden fiilin fayda veya zararını (hasen, kabih) akıl ve nakil yoluyla mükellefe bildirir. Bu sebeple teklif aklî ve sem'î diye ikiye ayrılır, derken¹⁸² Mâtürîdî'ye göre istitaat iki çeşittir; biri haller ve sebepleri istitaatı, diğeri de fiillere âit istitaattır. "Yoluna gücü yetenlerin Kâbe'yi ziyaret etmeleri Allah'ın hakkı"¹⁸³ âyetindeki gibi haller ve sebepler istitaati fiillerden önce bulunur, ilahî hitap da bu anlamdaki istitaate yönelir.¹⁸⁴ Mâtürîdî, yükümlü tutulmak ve ilahî emre muhatap olmak haller ve sebepler istitaatine bağlıdır, bütün itaat türlerinde durum bunun gibidir, der.¹⁸⁵ Mâtürîdî, teklif-i mâ lâ yutak yani güç yetirilemeyen konularda yükümlülük mümkün olur mu? sorusuna şöyle cevap verir: "Gerçekleştirilmesinden alıkonulduğumuz ve kudretinden yoksun bırakıldığımız hususlarda mümkün değildir. Alıkonulmadığımız fakat başka şeylerle meşgul olup kudretimizi heba ettiğimiz hususlarda ise mümkündür. Kâfire gelince kendisine güç verildiği halde başka şeylerle oyalanmış ve sahip kılındığı kudreti zayi etmiştir."¹⁸⁶

Mâtürîdî, böylesinin potansiyelinin heba ettiğine göre, imanla yükümlü tutulması güç yetirilmeyen şeyle mükellef olma statüsüne girmez, der.¹⁸⁷ Mu'tezile aslah'ın vacip olduğunu iddiasıyla Allah teklif hususlarında kulları için *aslah olanı yapmakla mükelleftir*,¹⁸⁸ görüşünü savunur. Âdil olan Allah'tan, insanların zararına, dolayısıyla kaldıramayacakları bir teklifin yüklenmesi beklenemez. Bu zulüm olarak telakki edilir. İnsan fiillerinde hür olmakla birlikte çeşitli sorumluluklar taşır. İyi işlere mükâfat vermek, günah işleyene ceza vermek yaratıcıya gereklidir.¹⁸⁹

Mâtürîdî'ye göre "Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yüklemeyi"¹⁹⁰ ifadesi şu şekilde te'vil edilebilir. Mü'minlerin yok olması sözkonusu olduğundan "güç yetiremeyeceğimiz halde öldürme ve helâke maruz bırakma" yani cazip görüp kendisiyle oyalanacağımız ve dolayısıyla buyruğundan uzak kalacağımız şeyleri bize yüklemeye, demektir. Bu durumda âyetin bu cümlesi günahlardan koruması için Allah'a duâ etme konumundadır. Adâlet ve merhamet ilkelerine dayanan ilâhî hikmetin insandan gücünün ötesinde bir şeyi yapmasını istemesi tutarsızlık olur. Allah yaptığı işleri bir hikmete göre yapar, hikmet ise bunu gerektirir. Güç yetirilemeyen şeyin insana yüklenmesi câiz değil, "Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder"¹⁹¹ âyeti de buna delildir.¹⁹²

İmam Eş'arî (ö.324/935), insanın gücü yetmeyeceği şeyle mükellef tutulmasının mümkün olduğunu belirtir. Çünkü insan iş yapabilme gücüne sahiptir. Bu güç insandan ayrıdır yani kendinden değildir. İnsan bazen güç sahibi, bazen değildir. İstitaât fiille beraberdir. Fiil meydana

¹⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 226; *Tevhid*, s. 411 vd.

¹⁸² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl*, tahk. İbrahim Medkûr-Tâhâ Hüseyin, Kâhire, 1962, XI, 370-2; XII, 508.

¹⁸³ Al-i İmran, 3/97.

¹⁸⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 413, 421.

¹⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 227.

¹⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 228; *Tevhid*, s. 412.

¹⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 228; *Tevhid*, s. 412 vd.

¹⁸⁸ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 55, 61.

¹⁸⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihu'l-Kur'ân Ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadise, Beyrut, trs., s.55; *Müteşabihü'l-Kur'ân*, tahk. Adnan Zerzur, Dârü't-Turas, Kahire, 1969, s. 209, 210, 587, 800.

¹⁹⁰ Bakara, 2/286.

¹⁹¹ Bakara, 2/286.

¹⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 235; *Tevhid*, s. 413-4.

geldikten sonra yok olur. Allah ıstıtaatı, insan bir şey yapması için yaratır. İstıtaa olmazsa insanın bir şey yapması mümkün olmaz. Örnek olarak Eş'arî, kâfirin durumunu gösterir. Allah kâfîre imân etmekle yükümlü kılmıştır. Fakat kâfirin bu imâna gücü var mıdır? sorusuna "eğer gücü olsaydı imân ederdi" cevabını verir.¹⁹³ Râzî'ye göre Allah, Ebû Leheb'i imân etmekle mükellef tutmuştur. İmân ise, Allah'ı, haber verdiği her şeyde tasdiktir. Allah, Ebû Leheb'in imân etmeyeceğini haber verir. Bu durumda da Ebû Leheb, imân etmeyeceğine imân etmekle mükellef olmuş olur ki, bu da "teklîf-i mâ lâ yutak" olur. Eş'ârîyye'nin konu hakkındaki temel görüşünü savunan Râzî, "gücün üstünde mükellefiyetin önerilmesi imkânsız değildir" der. O'na göre bu ikisinin yani güç yetirme kudretin ve eğilimin bileşimi ise küfrü gerektirir. O halde iman ile mükellef tutma, güç yetiremeyen ile sorumlu tutmak olur.¹⁹⁴ Mâtürîdî'ye göre ise güçten yoksun bırakılan birinin mükellef tutulması aklen tutarsızdır. Fakat kudretini zayı eden kimse mükellef tutulmaya pekâlâ lâıyk görülecek biridir.¹⁹⁵ Eğer insan, fizikî olarak sakat yani özürlü ise, bu insanın fizik yönünden bir güce sahip olmadığı açıktır. Dolayısıyla böyle insana teklif akıl dışıdır. Her yönden sağlam olan insanın teklife muhatab olması ve bu teklife göre fiillerini yapması insanın irâdesiyle ilgilidir. Bu takdirde insan, fiillerinin nitelik kazanışında sorumlu olur ve böylece teklif bir anlam taşımış olur.¹⁹⁶ Allah hikmeti gereği sorumluluğu herkese gücü ve kapasitesi nisbetinde yüklemektedir. Kulun gücünün yetmediği şeylerden sorumlu olmadığı dolayısıyla hikmete ters olacağı için kula güç yetiremeyeceği şeyin teklif edilemeyeceği görüşü kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

Mâtürîdîlere göre Allah ezeli ilmiyle insanın, bir işi yapamayacağını bildiği halde, onu sorumlu tutması ilmîne aykırıdır. Şâyet sorumlu tutarsa bunu bilmiyor demektir ki o zaman her şeyi mutlak ilmiyle bilen Allah -hâşâ- câhil olmuş olur.¹⁹⁷ Diğer yandan, eğer iyi olanı yapmak Allah'a vaciptir dersek, bu durum Allah'ın kul için iyiyi vermesi durumunda onu nimetlendirmiş olmuyor, Allah şükre lâıyk değildir gibi neticeyi doğurur. Bu da Allah'ı -hâşâ- tekzip etmektir.¹⁹⁸ Özetle Mâtürîdî âlimlerine göre Allah'ın, kullarını güç yetiremeyecekleri şeylerle teklif etmesi câiz değildir.¹⁹⁹ Allah hikmeti gereği sorumluluğu herkese gücü ve kapasitesi nisbetinde yüklemektedir.

Râzî'ye göre kulun iki makamı vardır: *Birincisi*, dînî kuralların zâhirine göre hareket etmesi. *İkincisi*, manevî sahada kazandığı mertebelerden dolayı mûkaşefelerle haşru neşr olması. Birinci makamda dinin ağır tekliflerinden çekindiğinden "Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize ağır yük yükleme!" duâsını okuması uygundur. İkinci makamda gördüğü ilahî lütûfların karşısında bir hiç olduğunu görür ve bu nimetlerini şükürünü eda etmekten âciz olduğunu anladığından "Rabbimiz! Takat getiremeyeceğimiz şeylerle yani bu sayısız manevî nimetlerin karşılığı olarak bizden celâline lâıyk bir hamd, ikrâm ve ihsanlarına uygun bir şükürle bizi yükümlü tutma!" duâsını yapmasıdır. Çünkü Allah hikmeti gereği kula gücün yetmediği şeyleri

¹⁹³ Bkz. Hûd, 11/20. ve Kehf, 18/10. âyetlerini delil getirir. Bkz. Eş'arî, *Lûma*, s.58; *el-İbane*, s. 57.

¹⁹⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mealimu Usuli'd-Din*, çev. N.Macit, İhtar Yay, Erzurum, 1996. s. 83-4.

¹⁹⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 266, 423-4; *Te'vilât*, II, 228 vd.

¹⁹⁶ Bkz. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad*, terc. A. Bülent Baloğlu-Sabri Yılmaz vdğrl, İnanç Esasları Kılavuzu, TDV. Yay, Ankara, 2010, s. 203-4.

¹⁹⁷ Bkz. Nesefî, *Tabsıra*, II, 161 vd. 173 vd; Sabûnî, *Bidâye*, s.107 vd.

¹⁹⁸ Bkz. Abdullah el Hasan el Hanefî, *el-Fırakı'l Müfterika Beyne ehli'z Zeyği ve'z Zenadika*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1962, s. 44-5.

¹⁹⁹ Bkz. Nesefî, *Tabsıra*, II, 161 vd. 173 vd; Sabûnî, *Bidâye*, s.107 vd.

yüklememektedir.²⁰⁰ Yine Râzî'ye göre mü'minlerin "mağfiretini isteriz"²⁰¹ demeleri, bu tür günahlarının bağışlanması hususunda bir istek olunca şüphesiz Allah, bu hususu onlar için hafifleterek "Allah, hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez"²⁰² buyurur. Buna göre mânâ, "Siz dinleyip, itaat ettiğiniz ve kasten günah işlemediğiniz zaman, sizden gaflet ve yanılma neticesi sudûr edecek günahlardan ötürü korkuya kapılmayın. Çünkü "Allah, hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez", olmaktadır. Sonuç olarak bu, onların "Ya Rabbena mağfiretini isteriz" şeklindeki duâlarının kabul edildiğini de gösterebilir.²⁰³

"Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar"²⁰⁴ ifadesi kişiyi Allah'ın ancak gücünün yettiği takatla mükellef tutacağı hikmetine yöneliktir. Aynı âyette "Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme" duâsı da yukarıdaki hikmetleri zihinlere ve idrâklere yerleştirme hikmetine yönelik olmalıdır. Bu ifade, Allah'ın hikmeti, adâleti, lütfu ve merhameti gereği kuluna tâkâtının üstünde yükümlülük yüklemeyeceği gerçeğini de anlatmaktadır.²⁰⁵

B.2. Kişinin Kazandığı İyilik Kendi Yararına, Kötülük de Kendi Zararınadır

Bakara Sûresi 286. âyette kulun sorumluluğunda ikinci hikmet; insan özgür irâdesiyle yaptığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararına olmasıdır. Mâtürîdî'ye göre "kişinin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır"²⁰⁶ ifadesinde Allah'ın kullarına yönelik olarak gönderdiği emirler ve yasaklar onların mafaatleri ve kendilerine dokunabilecek zararları defetme hikmetine bağlı olduğunun ispatı vardır.²⁰⁷ Râzî'nin belirttiğine göre Mu'tezile, bu âyetle, kulun, fiilin kendi icadı ve kendi yapmasıyla olduğuna istidlâlde bulunarak şöyle der: "Çünkü âyet, hayrın ve şerrin kula nisbet edilmesi hususunda sarîh bir hüküm ifade eder. Eğer bu, Allah'ın yaratmasıyla olsaydı, bunun kula nisbet edilmesi bâtil olur ve kuldân sudur eden fiiller de, kendisi hususunda kulun kesinlikle hiçbir dahli ve kudreti bulunmadığı rengi, boyu-bosu, şekli ve diğer hususlar gibi olmuş olur."²⁰⁸

Mu'tezile, adâlet ve aslah prensipleri gereği, Allah'ın mutlaka hikmetli fiiller işlediğini, bunun zorunlu olduğunu, kötü veya zararlı görünen veya şer cinsinden olan durumların da sonucu itibarıyla insan için bir hayra vesile olabileceklerini söyleyerek tenzîhî açıdan kötülüğü yaratmayı Allah'a nispet etmemekte, kulun kendisinin kötü fiili yarattığını söylemektedir.²⁰⁹

Mâtürîdî'ye göre, kötülüğü yaratmayan ve eksik yaratıcı tasavvuruna karşı şerrin takdiri şerrin kendisi değildir, hayr ve şerr Allah'tandır, denilir.²¹⁰ Allah hayrın da, şerrin de yaratıcısıdır fakat Allah'ın yarattığı şerler, daha büyük hayırlar için birer vesiledir. Meselâ, melekler insanın yaratılışındaki hikmeti bilememişler, yeryüzünü bozan ve orada kan döken birinin yaratılmasında şer görmüşlerdir. Fakat Allah oradaki hayrı bildiği için meleklere "Ben sizin bilmedi-

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 159-162.

²⁰¹ Bakara, 2/285.

²⁰² Bakara, 2/286.

²⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 151-2.

²⁰⁴ Bakara, 2/286.

²⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 226; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 151-2.

²⁰⁶ Bakara, 2/286.

²⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 230.

²⁰⁸ Kâdî, *Müteşabihü'l-Kur'ân*, s. 48, 167-8, 336, 754; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 154.

²⁰⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, XI, 91-3, XIII, 413-4.

²¹⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 488, 496, 503.

ğinizi bilirim"²¹¹ demiştir. Sonsuz lütûf, ihsan ve hikmet sahibi Allah, kullar için hayır diler, arzular ama imtihanı da ortadan kaldırmaz. Onun yarattıklarının şer olması meselesi bize göre olan bir değerlendirmedir. Şerri var etmesinin de bir hikmeti vardır. Övgüye değer bir sonuç taşıdığından dolayı kötülüklerin ve pis maddelerin yaratılması hikmet olunca, kötü fiillerin yaratılması da böyledir. "Allah küfür yarattı" değilde "*Allah küfrü çirkin, bâtil, kötü ve fesat olarak yarattı*" denilir. Hikmet, küfrün bu sıfatları taşımasını gerektirir. Allah'ın küfrü bu sıfatlarla yaratması, hikmettir. Sefeh olan ise kâfirin kastettiği gibi, küfrü hikmet, iyi ve doğru diye yapmaktır.²¹²

Bakara 286. âyette geçen "kesb", kalbin akdi ve azmi, sa'y, amel, ticaret ve kazanmadır.²¹³ Kelâmî literâtürde kesb teorisi, fiili seçme ve teşebbüste bulunma işini kula bırakarak Allah'a adaletsizlik ve zulüm isnadından, onu yaratma işini Allah'a havale ederek şirkten uzak kalmayı sağladığı söylenebilir.²¹⁴ Mu'tezile fiili ihtiyar edenin de yapanın da kulun kulun kendisi olduğunu iddia eder.²¹⁵ Eş'ârî, insan sorumluluğunu temellendirebilmek için kulun fiilinde/*efal-i ibâd* Allah'ın irade ve kudreti yanında etkisi fazla olmasa da kulun da irade ve kudreti olduğu kanaatini taşır. Fakat insan iradesi ve özgürlüğüne açıkça işâret etmediğinden cebir anlayışına yaklaşma ihtimaliyle bazıları tarafından "cebr-i mutevassıt/orta cebriye" olarak adlandırılır.²¹⁶ Mâtürîdî ise Cebriye ile Mu'tezile arasında orta bir yol izleyerek insan fiillerinin yaratıcısının hikmetle yaratan Allah, o fiili kesbedenin insan, bunun hikmete de uygun olduğunu,²¹⁷ yeryüzünde olup biten hiçbir şey Allah'ın bilgisi ve koyduğu hikmetli düzenin dışında olmadığını belirtir.²¹⁸ Hanefi-Mâtürîdî anlayışta kulların fiillerini yaratan Allah'tır, kul ise fiil yapmayı diler ve onu icra eder. Allah kula irade ve kudret yani güç verir. İnsan bu yaratılmış olan özgür irade ve kudretle ister hayır isterse kötü iş ve davranışlar yapabilir. Bu anlamda "külli" nitelikli olan irade ve kudretin, hayır ve şerden birine sarfedilmesi ise cüz'î nitelikli yani cüz'î kudret, cüz'î iradedir (Eş'ariyye'nin deyişiyle cüz'î ihtiyar). Buna kesinleşmiş ve fiile yönelmiş azim yani azmi musammem veya "kesb" de denilir. Kesb fiilin aslını yani yok iken var olmasını, yaratılmasını değil, vasfını yani hayır veya şer olmasını etkiler. İşte beşerî sorumluluk da bu kesbe dayanır.²¹⁹

"İnkâr edenler iman edenlere, "Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim" derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değillerdir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılardır"²²⁰ âyeti sorumluluğun herkesin kendisine âit olduğunu belirten²²¹ Mâtürîdî, her şeyin yaratıcısı Allah olduğundan kulun fiillerinin yaratıcısı da Allah'tır, ancak insan Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis kudretle, itaat veya isyan tarzında dilediği fiili kesbeder. İnsan, kendisinde yaratılan bir kudretle herhangi bir eylemi iyi ya da kötü yönde kullanma hürriyetine sahip

²¹¹ Bakara, 2/30.

²¹² Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.101-2.

²¹³ Bkz. Bakara, 2/225, 267, 286, En'am, 6/129; A'raf, 7/39; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-Alîl fi'l Mesâilî'l-Kazâi ve'l-Kaderi ve'l-Hikmeti ve't-Te'lîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trs, s. 230.

²¹⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "kesb" madd, s.184.

²¹⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, XI, 91-3, XIII, 413-4.

²¹⁶ Bkz. Şerafettin Gölcük, *Bâkullânî ve İnsan Fiilleri*, TDV. Yay, Ankara, 1997, s.190-8; Mustafa Çağrıncı-Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *DİA*, c.25, Ankara, 2002, s. 302-4.

²¹⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 309.

²¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 21, X, 220, XIV, 249.

²¹⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 225-6, 228; Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 110-2.

²²⁰ Ankebut, 29/12.

²²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 28-9.

olduğundan bütün yapmış olduğu eylemlerinden sorumludur.²²² Yani insanın mükâfat ya da cezaya tâbi tutulması, onun itaate de isyana da elverişli olan gücünü, bizzat kendi irâdesiyle istediği yönde kullanmasından ötürüdür. Çünkü fiiller, mahiyetleri itibarıyla Allah tarafından yaratılmaları ve bir zamanlar yokken O'nun tarafından icat edilmeleri açısından Allah'a, kesbedilmeleri ve işlenmeleri (kesb, fiil) açısından da insanlara âittir.²²³ Yani kul kâsibdir/kesbeder, Allah da hâlikdir/yaratır. Fiildeki bu ortaklık, ayrı ayrı şeylere sahip olan ve sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Bununla Mâtürîdî'nin kelâmî açıdan bireyin sorumluluğunu öne alarak en temel hakkı özgür irâdesine değer atfettiği söylenebilir.

Râzî'ye göre "kişinin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır"²²⁴ âyetiyle Allah'ın, babalarının günahlarından dolayı çocuklarına azâb etmeyeceği hususunda istidlâl edilebilir. Bu husustaki istidlâlin vechi gayet açıktır. Bunun bir benzeri de "hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"²²⁵ âyetleridir.²²⁶ "Kişinin kesbettiği yani kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır"²²⁷ ifadesinin hikmeti insanın özgür irade ve sorumluluğunu öne çıkartmaktır. Kim, zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu göreceğini, kim de zerre ağırlığınca bir şer işlerse, o da onu göreceğini beyandır.²²⁸ Burada özgür irâdenin olmadığı temelinde kişiye sorumluluk vermeyen Cebrî anlayışları da reddetme hikmeti de vardır.²²⁹

B.3. Unutma ve Hata İle Sorumluluk

Bakara Sûresi 286. âyette "Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma"²³⁰ ifadesinde Allah hikmeti ve rahmeti gereği unutma ya da hata yani yanılma ile kulu sorumlu tutmamaktadır. Mâtürîdî'ye göre unutma birçok konuda mazeret yerine geçip affedilmeye sebep teşkil eder. Çünkü unutulmuş işlenen bir fiilden ötürü kişiyi azarlamak hikmetle bağdaşmaz.²³¹ Yine Mâtürîdî bu âyetin iki türlü te'vil yapılabileceğini söyler. Birincisi, "münâfıklar Allah'ı unuttu, Allah da onları yüz üstü bıraktı"²³² ve "Gerçek şu ki biz Âdem'le daha başlangıçta ahitleşmiştik, ne var ki o, unuttu"²³³ ifadesindeki gibi unutursak terkedip yapmazsak "yanılırsak" yani yasaklandığımız günahları işlersek demektir. İkincisi, âyette yer alan nisyan ve hata kavramları gerçek anlamlarını taşır. Bu ilahi beyanın üst tarafında "deyiniz" anlamına gelen bir kelimenin varlığı kabul edilir. Yani "Bizi şundan şundan sorumlu tutma deyiniz" şeklinde bir kelimenin varlığı kabul edilebilir. Mâtürîdî'ye göre hata yoluyla işlenen fiillere duâ mahiyetinde "Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma"²³⁴ denilebilir.²³⁵

Kastın karşıtı mükellefiyeti tamamen veya kısmen kaldıran ehliyet arızası hata, unutmak, ertelemek, bilerek veya bilmeden terketmek olan nisyan, sahip olunan bilginin ihtiyaç ânında

²²² Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 215-228, 255.

²²³ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 358-9.

²²⁴ Bakara, 2/286.

²²⁵ İsra, 17/15; Fâtır, 35/18; Lokman, 31/33.

²²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 154.

²²⁷ Bakara, 2/286.

²²⁸ Zilzal, 99/7-8; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 299.

²²⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 215-228, 255.

²³⁰ Bakara, 2/286.

²³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 93.

²³² Tevbe, 9/67.

²³³ Taha, 20/115.

²³⁴ Bakara, 2/286.

²³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 230-1.

akla gelmemesidir.²³⁶ "Ümmetinden hata, unutmama ve zorlama (ikrâh) altında yaptıkları günahların sorumluluğu kaldırılmıştır"²³⁷ şeklindeki rivâyet hakkında Mâtürîdî, bunun hata, unutmama ve zorlama ile yapılan fiillerin günahının olduğunu kanıtladığını söyler. O'na göre bu hadis başka konularda değil, özel olarak inkâr etmek hakkındadır. Asr-ı Saadette bazı müslümanlar İslam'ı yeni kabul etmişlerdi. Zaman zaman unutkanlık veya yanlışlıkla konuşmalarında küfrü andıran ifadeler yer alıyor, ayrıca aynı nitelikte sözler söylemeye zorlanıyor, ölüm korkusuyla bu sözleri dilleriyle (ikrâr) söylüyorlardı. Mâtürîdî'ye göre işte Hz. Peygamber böylelerinden sorumluluğun kaldırıldığı haberini bu rivâyetle müjdeliler.²³⁸ "Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma"²³⁹ duâsını Hz. Peygamber yapmış ve kabul edildiği kendisine haber verilmiştir.²⁴⁰

Mâtürîdî, bazılarına göre bu hadis rivâyeti şöyle anlaşılmalıdır diyerek şu görüşü verir: Hz. Peygamber'den önceki ümmetler, hem birbirlerine karşı hem de Rablerine karşı hata ile unutarak da olsa yaptıklarından sorguya çekilirlerdi. Bu konuda Allah, ümmetler içerisinde Hz. Muhammed ümmetine lütfederek O'nun ümmetinden hata ile yapılanın sorumluluğunu kaldırdı. Mâtürîdî, hata bağışlanmaya konu edinen²⁴¹ bir günah çeşidi değildir, yani hata günah statüsüne girmez, der.²⁴² Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında teorik düzeyde bir tartışma olmakla birlikte sonuçta hata eden kişinin uhrevî sorumluluğunun bulunmadığı kabul edilir. Dünyevî hükümler açısından ise hata, taksir olarak değerlendirilen dikkatsizlik, ihtiyatsızlık ve tedbirsizlikten kaynaklandığı için meydana gelmesinde insanın irade ve ihtiyarının etkili olduğu kazanılmış (müktesep) ehliyet ârizaları arasında yer alır.²⁴³ Mâtürîdî, insanlara verilen zararlar ve tazminatlar konusunda ister hata ile ister kasden yapılmış olsun tazmin edilmesi gerektiği kanaatinde.²⁴⁴

"Hataen yaptıklarınızdan dolayı size bir vebal yoktur"²⁴⁵ âyetinin te'vilinde Mâtürîdî, Allah'ın hikmeti, lütfu ve merhameti gereği irâde dışı hata ile yapılanlardan yükümlülüğün kaldırıldığını söyler. Yani hata günah statüsüne girmez.²⁴⁶ Bilerek, isteyerek yapılan fiillerin ise sorumluluğu vardır, demektedir.²⁴⁷ İrâdenin hem kalp hem de davranışlarda önemli bir işlevi olduğu söylenebilir. Râzî de aynı âyete irâdesiz, hata ile söylenen sözlerden vebâl olmadığı görüşündedir. Bir hata lağv ve sürç-i lisan gibidir, der.²⁴⁸ Hz. Peygamber, yerine getirmesi gereken bir şeyini hatırlamak istediği zaman, parmağına iplik bağladığını belirten Râzî, unutan kimsenin bazen mazur görülemeyeceği tevekkül inancıyla sebeplere riâyetin önemi ortadadır, der. Bu, kişi tekrar tekrar hatırlamayı terk edip, hatırlatıcı vesileleri terk ettiği zaman olur. Böyle olduğunda insanın dua ile bağışlanmasını dilemesi doğrudur. Râzî'ye göre unutan kimsenin muâheze edilmesi, aklen imkânsız değildir. İnsan unuttuğunda muâheze edileceğini bilirse, hesaba çekilme korkusundan dolayı hafızasını hep diri tutar. Fakat hatırlamayı sürdürmek ve hafızayı diri tut-

²³⁶ H.Y.Apaydın, "Hata", *DİA*, 16/437-442; İ.Kâfi Dönmez, "Nisyan", *DİA*, İstanbul, 2007, 33/144-7.

²³⁷ İbn Mâce, "Talak", 16.

²³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 232-3.

²³⁹ Bakara, 2/286.

²⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 232-3.

²⁴¹ Ahzâb 33/5.

²⁴² Mâtürîdî, *Tevhid*, s.540-1.

²⁴³ Apaydın, "Hata", *DİA*, 16/437-442.

²⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 315-6.

²⁴⁵ Ahzâb, 33/5; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 232-3.

²⁴⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 540-1.

²⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 232-3.

²⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 194.

mak nefse zor gelen bir iştir. Bu durum akıl için söz konusu olunca, bu hususta duâ edip Allah'tan mağfiret talebinde bulunmanın güzel olması gerekir.²⁴⁹

"*Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma*"²⁵⁰ ifadesinin hikmeti Allah'ın kulu unutma ya da yanılma ile sorumlu tutmaması hakikatının idrâklere sunulmasıdır.

B.4. İslâm'da Önceki Ümmetlere Yüklenilen Ağır Sorumluluk Yoktur

Bakara Sûresi 286. âyette "*Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme!*"²⁵¹ beyânıyla İslâm'ın insanlara ağır yükler yüklemek için değil, hikmet, rahmet ve inâyet olarak gönderildiğini belirten Mâtürîdî'ye göre bu âyette geçen "ısr" kelimesi "ahid" yani anlaşma "ağırlık, geçmiş ümmetlere yüklenen zor şeyler" anlamındadır. Bu âyet sanki şöyle der gibidir: Önceki ümmetlere yüklediğin gibi bize de terkedip bozduğumuz takdirde cezalandıracağın bir ahit yükleme! Önceki ümmetler bir günah işlediklerinde Allah helâl kıldığı şeylerden birini onun miktarınca haram kılıyordu. Sözelimi Allah'ın "*Bir kısım yahûdinin zulmü sebebiyle daha önce kendilerine helâl kılınmış bulunan tertemiz şeyleri onlara haram kıldık*"²⁵² âyetinde anlatılan, Ashâbu'l-Uhdûd²⁵³ ve diğerlerinde olduğu gibidir. Mâtürîdî'ye göre müslümanlar böyle bir akibetten korktukları için "*Ey Rabbimiz, işlediğimiz bir günahtan dolayı bize ağır yük yükleme*"²⁵⁴ derler. Mâtürîdî, geçmiş ümmetlerdeki tövbe, Allah'ın "*birbirinizi öldürünüz*"²⁵⁵ şeklindeki yani çok ağırdı, der.²⁵⁶ Yine Mâtürîdî, "*Yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri de haram kılar. Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer*"²⁵⁷ âyetin te'vilinde konuyu biraz daha açar ve şöyle der: Önceki ümmetlerdeki ağır sorumlulukların olması muhtemeldir. Üzerlerindeki zincirler; onların üzerindeki kan ve kasten öldürme konusunda affin câiz olmaması, diyetin alınmaması, necâsetleri kesip atma dışında yıkamanın câiz olmaması ve bunun dışındaki kendilerine helâl olmayan katı hükümlerdir. Mâtürîdî'ye göre bu tür yasaklar bu âyetle Hz. Muhammed ve ümmeti için helâl kılınmaktadır.²⁵⁸ Bir de onların günahları ve zulümleri nedeniyle yasak kılınanlar da vardır.²⁵⁹

Râzî de "*Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme*"²⁶⁰ ifadesi, "bizden önceki ümmetlere katı ve sert davrandığın gibi, mükellefiyetler hususunda bize sert davranma" demek gibidir. Örneğin Yüce Allah, Yahûdilere elli vakit namazı farz kılmış, mallarının dörtte birini zekât olarak vermelerini ve elbiselerine pislik bulaştığında, o kısmı kesmelerini emretmiştir. Yine Yahûdîler bir şeyi unutup yapmadıklarında, daha dünyada iken hemen cezalandırılmışlar. Bir hata işlediklerinde, daha önce kendilerine helâl olan yiyeceklerin bir kısmı onlara haram kılınmış, yükümlülükleri yapmadıklarında domuzlara veya maymunlara

²⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 156-7.

²⁵⁰ Bakara, 2/286.

²⁵¹ Bakara, 2/286.

²⁵² Nisa, 4/160.

²⁵³ Ashâb-ı Uhdûd; Allah'a inananları, ateşli hendeklere atarak cezalandıran kâfir bir topluluktur. Burûc, 84/4-12; Muhammed Eroğlu, "Ashâbü'l-Uhdûd", *DİA*, İstanbul, 1991, 3/471.

²⁵⁴ Bakara, 2/286.

²⁵⁵ Bakara, 2/54.

²⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 234.

²⁵⁷ A'raf, 7/157.

²⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 82.

²⁵⁹ Bkz. Nisa, 4/160; En'am, 6/146.

²⁶⁰ Bakara, 2/286.

çevrilmişlerdir.²⁶¹ "Bize ağır yük yükleme"²⁶² ifadesinin hikmeti, daha önceki şeriatlarda mevcut bazı ağır yükleri İslâm'ın kaldırması veya hafifletmesi, dolayısıyla dini daha "kolay" ve "yaşanabilir" kılınmasıdır.²⁶³ Dini mükellefiyetlerin azaltılarak "gerekli" ve "yeterli" seviyede tutulduğu, İslâm'ın insanlara "ağır yükler" yüklemek için değil, "rahmet" ve "inâyet" olarak gönderildiği sıklıkla tekrarlanmaktadır.²⁶⁴ Hz. Muhammed'e gönderilen dinin diğer şeriatlara göre daha "mutedil", daha "kolay" ve daha "müsamahalı" olduğu söylenebilir.

B.5. Allah Çok Merhametli ve Mevlâdır

Bakara Sûresi 286. âyette "*Bizi affet, bizi bağışla, bize acı! Sen bizim Mevlâmızsın*"²⁶⁵ ifâdesinde, insanın yükümlü tutulmasının Hakîm Allah'ın sonsuz lütfü, inâyeti ve merhameti olduğunu söyleyen Mâtürîdî'ye göre "günahlarımızı affet" denilmesi, bizi bulunduğumuz hal üzere bırak ve cezaya muraz bırakma şeklinde yorumlanabilir. Rahmân, Rahîm, Raûf, Vedûd, Latîf gibi sevgi ve merhamet ifâde eden birçok ismin sahibi olan yaratıcının "Bizi bağışla, bize acı" ifadesindeki gafr, setr anlamında olduğundan kusurumuzu ört diyerek duâ etmektir. Miğfer başı örtüp koruduğu gibi günahın örtülmesi de en büyük nimettir.²⁶⁶

"*Sen bizim Mevlâmızsın*" ifadesi, sen bize herkesten daha yakın ve daha merhametlisin, sen bizim koruyucumuzsun, dostumuz ve yardımcımızsın, demektir.²⁶⁷ "*Gerçek dost ve yardımcı*"²⁶⁸ mânâsındaki Mevlâ isimleriyle Hak ismi muhteva zenginliği de kazanır. Allah gerçek mânâda dünya ve âhirette mü'minlerin mevlâsı, dostu ve yardımcısıdır.²⁶⁹ Birinin yakını, dostu, arkadaşı ve yardımcısı olmak, onun idaresini elinde bulundurmamak demek olan Mevlâ, Allah'a izâfe edildiğinde maddî unsurlar hariç yakınlığın (kurb), sevme, koruma, yardım etme, tasarruf ve himayesi altında bulunduran Allah demektir.²⁷⁰ Afv, mağfiret ve rahmet kelimeleri arasında farkı irdeleyen Râzî, afv, kuldand cezanın düşmesi; mağfiret kulu utandırmak ve rezil-rüsvay etmek azabından koruyarak, onun suçunu örtmesidir. Buna göre kul sanki şöyle der:

"*Senden afv diliyorum. Beni affettiğinde günahımı da ört! Çünkü kabir azabından kurtulmak, ancak onun peşinden utanç azabından da halas yani kurtulduğunda hoş olur.*"²⁷¹

Allah'ın rahmeti ise kulun hayâl gücünün ötesindedir. O'nun rahmeti yüz parça olduğu, bir parçasını yeryüzüne gönderildiği, bütün dünyadaki sevgilerin işte bir parçadan oluştuğu, 99 parçası ise kıyamet günü için kendine ayırdığı²⁷² ve Allah'ın merhameti kendisine temel ilke edindiği belirtilir.²⁷³ "*Rabbimiz, Senin Rahmetin ve ilmin herşeyi kuşatmıştır...*"²⁷⁴; "*Muhakkak ki rahmetim gazâbımı geçmiştir*"²⁷⁵ ifadeleri yaratıcının sonsuz merhametini anlatır.

²⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 160-1.

²⁶² Bakara, 2/286.

²⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 82.

²⁶⁴ Bkz. Bakara, 2/185; M.Çağrı, "Müsamaha", *DİA*, İstanbul, 2006, 32/71-3; O.Oral, *Akâid Esasları*, Tiyyem Yay, Ankara, 2015, s. 15-6.

²⁶⁵ Bakara, 2/286.

²⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 235.

²⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 235.

²⁶⁸ Bkz. En'âm, 6/62, Yûnus, 10/30.

²⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 49-50.

²⁷⁰ Bağdâdî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, vr. 206b; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "Mevlâ" madd., s. 214-5.

²⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 161.

²⁷² Bkz. Buhâri, "Edeb", 19; "Rikâk", 19; Müslim, "Tevbe", 20; Tirmîzî, "Daavat", 107.

²⁷³ En'âm, 6/54.

Râzî'ye göre "Rahmetim her şeyi kaplar..."²⁷⁶ ifâdesi dünyada Allah'ın rahmetinin Rahman ismiyle her şeyi içerdiğini ama âhirette Rahim ismiyle sadece mü'minleri kapsadığını söyler. Bu âyet ve hadislerde belirtilen Allah'ın rahmeti ile anlatılmak istenilen ifadeler Yüce Yaratıcı'nın asaleti ve rahmetinin fazlalığına, kullarına verdiği nimetlerin ve bereketlerin sınırsızlığına delâlet eder.²⁷⁷ Allah'ın rahmetinin geniş olması; bu dünyada kâfir, müşrik, müşrik herkese şâmil olmasındandır. Âhirette ise Allah'ın rahmeti mü'minlere hastır.²⁷⁸ "Sen bizim Mevlâmızsın" ifadesiyle kulun bunu hatırlaması da esastır. İnsanlar, Allah'ı tanımak ve O'na ibâdet etmek hikmetiyle yaratıldıkları, bu misyona sahip olmayan ve kaba işlerde kullanılmak üzere yaratılan hayvanlardan üstündürler. İnsana değer ve üstünlük kazandırmak için ona Allah'ı tanıma ve kul olma hikmetiyle akıl verildiğinden o, akıl gücüyle etrafındaki varlıklarda, gözünün gördüğü, kulağının duyduğu yaratıklarda, göklerde ve yerde olan şeylerde, hatta kendi bünyesinde ve mahiyetinde tefekkür etmelidir. Bütün bunlara sahip ve yaratıcı olan ilahı tanıma ve O'nun İlim, Kudret, Hikmet, merhamet gibi sıfatlarını öğrenme ve bundan dolayı kulun O'na hayranlıkla O'nu sevmesi, şuurulu ve istekli bir şekilde ibâdet, kulluk imkânını kazanmasıdır. "Sen bizim Mevlâmızsın"²⁷⁹ ifadesiyle bu hikmetleri dile getirme ile doğru Allah tasavvurunun idrâklere sunulması hikmetine yönelik olmalıdır.²⁸⁰

B.6. Kâfir Topluluklarına Karşı Allah'tan Yardım İstenilmesi

Bakara Sûresi 286. âyette "*kâfirler kavmine/topluluklarına karşı bize yardım et*"²⁸¹ ifadesinin hikmeti her türlü kötülöklere her an teyakkuz ve dirençli olmaya yöneliktir. Buradaki kavim "topluluk" anlamında olabileceğini belirten Mâtürîdî'ye göre bu kavim, bilinen kâfirler veya şeytanlar topluluğu olması muhtemeldir. Şeytanlar, cinlerin kâfirleri, İblis'in askerleri de kâfirlerin önderleri ve cinlerin kâfirleridir.²⁸² Bu âyet bütün hepsine karşı yani ins ve cin kâfir topluluklarına karşı bize zafer ver, tevekkül çerçevesinde kazanmayı, çalışmayı, akıl yürütmeyi ve akli kullanmayı bana veya bizlere nasip et, demektir.²⁸³ Gerçekte ise Allah'ın izni olmadıkça şeytan ve kâfirlerden mü'minlere hiç bir zarar veya yarar isabet etmeyip, onların hile ve oyunlarından sakınanlara asla zarar veremezler. Bu hakikat "*mü'minler Allah'a tevekkül etsinler*"²⁸⁴ emriyle açıklanır. Yani onların hilelerinden, oyunlarından, üzerlerine helâkin gelmesinden düşmanlara karşı Allah'ın yardımına, inâyetine sığınsınlar ve her türlü hayırda başarıya ulaşmada sebeplere yapışıp planlı, programlı çalışıp ona güvensinler, demektir. Mâtürîdî bu âyette mü'minlerin özelliklerinin açıklandığını belirtir.²⁸⁵ Mâtürîdî'ye göre, şeytan her fırsatta akıl yürütmeyi durdurması ve terk etmesi konusunda insana telkinde bulunur, bu konuda insanı teşvik eder.²⁸⁶ İnsana aklını kullanmaktan vazgeçmeyi telkin eden şeytanî vesveseden başka bir

²⁷⁴ Mü'min, 40/7.

²⁷⁵ Buhâri, "Tevhid", 15, 22, 28; Müslim, "Tevbe", 14; Tirmîzî, "Daavat", 109.

²⁷⁶ A'raf, 7/156; Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, XV, 23.

²⁷⁷ Bkz. Râzî, *Esasü't-Takdis*, s.155.

²⁷⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 15.

²⁷⁹ Bakara, 2/286.

²⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 269-70.

²⁸¹ Bakara, 2/286.

²⁸² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 87.

²⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II, 235.

²⁸⁴ Mücadele, 58/10.

²⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, XV, 45-6.

²⁸⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 14-5.

şey değildir. Kalbe atılan hayırsa melekten, şer ise şeytanın telkini ve vesvesesidir.²⁸⁷ Şeytan, kişiyi aklının semeresinden alıkoyar, iyi fırsatlara nâil olmak ve istediğini elde etmek için güvencelerini sarsar. Akli kullanarak eşyayı düşünmek, onun prensip ve sonuçlarından gizli olanları bilmek içindir. Bunlarda eşyanın hâdis olduğuna ve bunları yaratanın varlığına, nefislerini şehvetlerine uymaktan alıkoyanlar için deliller vardır. Mâtürîdî, bilinmelidir ki akli kullanmaya engel olan şeytanın vesvesesi ve işidir, der.²⁸⁸

Yine Mâtürîdî, "Eğer şeytandan bir kıskırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın"²⁸⁹ emri ile "Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur"²⁹⁰ âyetlerine göre kulun gaflet anında yakalanmasıdır, der. Allah'ı zikri ve duâyı gafletle unutan insana şeytan ve yardımcıları vesvese verebilmektedirler.²⁹¹ Kur'ân ve Sünnet'te Allah'a sığınma, okuma ve duâ etme²⁹² yoluyla ruh ve beden sağlığının korunmasına yönelik tavsiye ve işaretlerin din ve ahlâk gibi manevî hayata yönelik hastalıklarda psikolojik destek niteliği taşıdığı söylenebilir. "Rabbimiz! Günahlarımızdan ve işimizdeki aşırılıklardan ötürü bizi bağışla, sebatımızı artır, kâfir topluluğa karşı bize yardım et"²⁹³ yani bize bilimsel deliller ve kanıtlarla düşmanları yenmek ve hezimete uğratmak için tevekkül inancı çerçevesinde yardım et, denilmesi de mümkündür. Kâfir topluluğu "Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir"²⁹⁴ âyetiyle işaret edildiği gibi hidayete erdirilmeyen Allah'ın lânetine uğramış topluluktur.²⁹⁵ Kâfirler topluluğunun kötülüklerinden tevekkül inancı çerçevesinde Allah'a sığınılması ve O'na duâ edinilmesi birçok hikmeti de içerir. Çünkü duâ bir yakınlık vasıtası ve ibâdetlerin en üstünüdür.²⁹⁶ Allah duâlara karşılık verir,²⁹⁷ yalvararak, gizlice ve şiddet, belâ ânında duâ edilmesinin de²⁹⁸ hikmetidir. Râzî, Allah, mü'minlerden, onların cemî sîgasıyla, "Eğer unuttuk yahut yanıldysak, bizi tutup azarlama!", "bizden öncekilere yüklediğin gibi üstümüze ağır bir yük yükleme!" ve "takat getiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme!" diyerek toplu bir biçimde bu duâları yaptıklarını nakletmesinin hikmeti nedir? sorusuna şöyle cevap verir: "Hikmet, duânın kabulünün topluca yapılınca daha mükemmel olacağını beyandır. Çünkü her insanın himmet ve gayretinin ayrı ayrı tesirleri olduğundan bunlar ve sebepler tek bir şey üzerinde bir araya geldiklerinde, o şeyin tahakkuku daha mükemmel olur."²⁹⁹

Toplumdaki fertler, birlikte duâ etme, iyilikleri emretme ve özgür irâdeleriyle hayata geçirebilme, kötülükleri de imkânları ölçüsünde engel olabilmeye toplumun ortak paydaları da değişebilmektedir. Mâtürîdî'ye göre Allah "Bir millet, kendi durumlarını değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez"³⁰⁰ kuralıyla toplumun irâdesine önem atfeder. Böylece Allah fert planında olduğu gibi toplum planında da fiillerin özgür irâdeyle ifâsına önem vermekte-

²⁸⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 182-3.

²⁸⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 17-8.

²⁸⁹ A'raf, 7/200.

²⁹⁰ Nahl, 16/99.

²⁹¹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 328-9.

²⁹² Yûnus, 10/57; İsrâ, 17/82; Fussilet, 41/44.

²⁹³ Al-i İmran, 3/143; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 444.

²⁹⁴ Bakara, 2/264; Mâide, 5/67; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 179, IV, 274-5.

²⁹⁵ Bakara, 2/89; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 175.

²⁹⁶ Tirmizi, "Daavat", 1.

²⁹⁷ Bakara, 2/186; Mü'min, 40/60.

²⁹⁸ En'am, 6/43.

²⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 161.

³⁰⁰ Ra'd, 13/11.

dir.³⁰¹ Hak ve hakikatten özgür irâdeleriyle sapan ve yanlış ahlâkî niteliklere sahip bireylerden oluşan toplumları Allah, gerçeğe, doğruluğa, mutluluk ve erdeme yani hidâyete iletmeyeceğini belirtmektedir.³⁰²

Râzî'ye göre "kâfir toplumlara karşı da bize yardım et" duâsından maksadın ruhanî- melekî kuvvetlerle, mâsivâullah'tan başkasına çağırana cismanî güçleri kahretme konusunda Allah'tan yardım istemek olması da mümkündür. Hz. Peygamber Miraca çıktığında, ona Bakara sûresinin son âyetleri müjde ve hediye olarak verilir. Cebrâil, Hz. Peygamber'e nasıl duâ edeceğini de öğretir. Hz. Peygamber de "Ey Rabbimiz, bağışlamayı dileriz. Dönüş ancak sanadır" deyince Yüce Allah, "Şüphesiz ben sizi bağışladım" der. Hz. Peygamber "Hata ve unutmamızdan bizi muâhaze etme!" deyince, Allah, "Ben sizi muâhaze etmeyeceğim" buyurur. Hz. Peygamber "üstümüze ağır bir yük yüklemeyi!" deyince Allah, "Ben size ağır yük yüklemeyeceğim" buyurur. Hz. Peygamber, "takat getiremeyeceğimiz şeyi bize yüklemeyi!" deyince, Allah, "bunu size takatınızdan fazla yüklemeyeceğim" buyurur. Hz. Muhammed "bizi atfet bizi bağışla ve bize merhamet et!" deyince Yüce Allah da "muhakkak ki sizi affettim, sizi bağışladım, size merhamet ettim ve kâfir toplumlara karşı da size yardım ettim" buyurur. Hz. Peygamber bu şekilde duâ ederken, Cebrâil ile melekler de "Amîn" demişlerdir.³⁰³

SONUÇ

Kur'ân'ın bütünüyle hikmet olduğunu belirten Türk-İslâm dünyasının önemli âlimlerinden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Felsefe ve Kelâm âlimi Fahreddin Râzî'ye göre Bakara Sûresi'nin son iki yani 285. ve 286. âyetleri Amenerresûlû'nde "imânî" ve "yükümlülükle" ilgili hikmetler idrâklere sunulmaktadır. Sözelimi Bakara Sûresi'nin 285. âyetinde mü'minin Allah tarafından Hz. Peygamber'e indirilen vahye ve Kur'ân'ın hükümlerine inanması, içselleştirip elden geldiğince imânî davranışlar sergilemesi istenir. Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine imân etmesi, peygamberler arasında da Yahûdî ve Hristiyanların yaptığı gibi ayırım yapmadan düzgün bir şekilde inanması mü'min olmanın şiarıdır. Geçici dünya hayatını hüsrâna uğratmadan ebedî hayata döndürebilmeyi her ân düşünme, af ve bağışlanma dileyerek Allah'a dönmeyi arzulama da mü'minde olması istenen bazı imânî özelliklerdendir.

Mü'minlerdeki bu imânî niteliklerden sonra Bakara Sûresi'nin 286. âyetinde de İslâm'da yükümlülüklerle ilgili bazı hikmetlere de işâret edilir, inananlara kulluk görevleriyle ilgili rahmet eksenli lütûf ve müjdeler verilir. Allah, adâleti, hikmeti ve merhameti gereği kulu ancak gücünün yettiği takatla yükümlü kılar. Konu kelâmî disiplinde "teklif-i mâlâ yutak" yani Allah'ın kula gücünün üstünde mükellefiyet yüklemesi meseleleriyle tartışılır.

Kişinin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. Bu ifade, özgür irâdeyle seçilen, kötü veya iyi diye nitelenen fiilleri yaratanın Allah, kesb edenin yani kazananın da kul olduğunu öğretme hikmetine yöneliktir. Yani bütün fiilleri yaratan Allah, cüz'i veya ihtiyârî yani özgür iradesiyle fiili seçip kesb eden ise kuldur. Dolayısıyla bu âyet, kader, kaza, irade, kesb, kudret konularında kelâmî literâtürde mezheplerin de oluşmasına temel teşkil eden problem ve tartışmalara da açıklık getirdiği söylenebilir. Yani insanın fiilinde kendisine âit irade ve kudretini kabul etmeyen ilahî irade ve kudrete bağlı gören Cebrî kanaatlerle bireyin fiilleri

³⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 398-9.

³⁰² Mâide, 5/67; Nahl, 16/107; Saf, 61/5; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 398-9, XV, 135-6.

³⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 163.

bağımsız olarak insanın irade ve kudretinin eseri, fiilini yoktan var eden yani îcâd eden kuldur kanaatinde olan Felsefî-Mu'tezilî türü görüşlere de cevap niteliğindedir.

Yine bu âyette kulun, unutmaya ve hata ile sorumlu tutulmayacağı, ancak irâdî fiilleri özgürce seçip işlemesi sebebiyle sorumlu tutulabileceği belirtilir. Bu, imân ve davranışlarda özgür irâde, niyet, azim ve ihlâsın önemine de işârettir. İslâm'da diğer ümmetlere yüklenildiği gibi ağır yük yani sorumluluk yüklenmemiştir. Bunun hikmeti, İslâm'ın muhtemelen en son ve mükemmel din olmasıdır. Yine bu âyette Allah'ın çok merhametli ve kişinin şah damarından daha yakın, en güzel veli, yardımcı ve dost yani Mevlâ olma hakikatı İslâm'ın tevhid ilkesi ve doğru Allah tasavvurunun yerleşmesi için idrâklere sunulmasıdır. Mü'min kişinin kâfir toplulukların zulüm ve kötülüklerine karşı onları, fiillerini ve her şeylerinin yaratıcısı ve müsebbibi engin lütûf sahibi Allah'tan tevekkül inancı çerçevesinde yardım istemesi de imânî niteliklerindedir. Kâfir topluluklara karşı Allah'tan yardım istenmesinin hikmeti; duânın kulluk görevi olmasının yanında kulun akıl yürütmeyi terk etmemesi, kâfir toplumlarının kötülüklerine karşı tevekkül ilkesi yani hem fiili hem de kavî duâ çerçevesinde her an uyanık ve teyakkuzda bulunmasına yönelik olmalıdır.

Bu âyetlerde kelâmî problemlere de çözüm önerileri bulunabileceğini belirten Mâtürîdî ile Râzî arasında üç şeyde fikir ayrılığı olduğu tesbiti de yapılabilir.

1-Mâtürîdî Allah'ın ezeli ve ebedî "Hakîm" ismi ve "Hikmet" sıfatı ile ilahî fiiller hikmetlidir görüşünde iken Râzî, ilahî fiillerde hikmeti kabul etmekle beraber ilahî fiillerde ille de hikmet var demenin ilâhî irade ve kudreti sınırlandırma olabileceği endişesindedir.

2-İmânda istisnâ konusunda Mâtürîdî "inşallah mü'minim" denilmesini imânın şüphe ve tereddütten uzak kesinlik arzemesi gerektiğinden dolayı uygun olmadığı görüşünde iken Râzî imânda istisnâyı câiz görür yani *inşallah mü'minim* denilebileceği kanaatinde. İmanı tasdik ve ikrârdan ibaret görenler bu şartları yerine getirenlerin gerçek mü'min olduğunu söylerler. İmanın tasdik, ikrâr ve amelden teşekkül ettiği görüşünü benimseyenler ise tasdik ve ikrâr şartlarını yerine getirmekle birlikte amellerin durumu belirsiz olduğundan kişinin Allah nezdinde gerçek mü'min olup olmadığının bilinmeyeceği ihtimâliyle ilâhî ilim ve iradeye havale edilerek bir nevi duâ mahiyetinde "inşallah mü'minim" denilebileceğini söylerler.

3-Mâtürîdî, teklif-i mâlâ yûtak yani Allah'ın kula gücünün üstünde mükellefiyet yüklemesi O'nun adalet, hikmet ve kudret açısından câiz değildir derken Râzî Allah'ın kuluna gücünün üstünde mükellefiyet yüklemesinin mümkün olabileceği görüşündedir. Râzî'nin bu kanaatlerinin Eş'ariyye ekolünün savunduğu temel görüşlerle de paralellik arzettiği söylenilebilir.

Bakara Sûresi 285. ve 286. âyetlerdeki muhtemelen yukarıda sayılan birçok hikmetlere işâret eden Hz. Peygamber bu âyetlerin arş'tan gelen hazine olduğunu belirtir. Ümmetine çok düşkün ve çok merhametli olan Rasûl, bu imânî ve yükümlülükle ilgili hikmetlerin hatırlanması, hamdedilip şükredilmesi yani idrâk edilebilmesi için her gece bu iki âyetin yani Âmenerresûlû'nün okunmasını ümmetine tavsiye de etmektedir.

KAYNAKLAR

Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğnî fî Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl*, tahk. İbrahim Medkûr-Tâhâ Hüseyin, Kâhire, 1962.

-----, *Müteşabihü'l-Kur'ân*, tahk. Adnan Zerzur, Dârü't-Türas, Kahire, 1969.

-----, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

TİDSAD

- Yay, İstanbul, 2013.
- , *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadise, Beyrut, trs.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *İslâm Dini*, DİB Yay, Ankara, 1977.
- Apaydın, Hacı Yûnus, "Hata", *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997, ss. 437-442.
- Bağçeci, Muhittin, *Peygamberlik ve Peygamberler*, y.y, Kayseri, trs.
- Bağdâdî, Ebû Mansur, *Tefsiru'l-Esmâ ve Sıfat*, Raşit Efendi Kütphanesi, Nr. 497, vr. 152b-153a, 206b, Kayseri, trs.
- Buhârî, Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Burhaneddin, Seyyid, *Maarif*, terc. Ali Rıza Karabulut, y.y, Kayseri, trs.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevakıf*, y.y, Kahire, trs.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *Kitabu'l-İrşad*, terc. A. Bülent Baloğlu-Sabri Yılmaz vdğrl, İnanç Esasları Kılavuzu, TDV. Yay, Ankara, 2010.
- Çağrıcı, Mustafa, "Müsamaha", *DİA*, cilt: 32, İstanbul, 2006, ss. 71-3
- Çağrıcı, Mustafa-Yavuz, Yusuf Şevki, "Kesb", *DİA*, c.25, Ankara, 2002, ss. 302-4.
- Çelebi, İlyas, *Kitaplara İman*, DİB Yay, Ankara, 2014.
- Çınar, Mahmut, "Zarûrat-ı Diniyye", *DİA*, c. 44, İstanbul, 2013, ss. 138.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Nisyan", *DİA*, c. 33, İstanbul, 2007, ss. 144-7.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Ebû Hanife, *el-Fikhü'l-ekber*, İmâm-ı Azamın Beş Eseri içinde, neşr. M.Zâhid el-Kevserî, terc. Mustafa Öz, MÜİFV. Yay, İstanbul, 1992.
- Eroğlu, Muhammed, "Ashâbü'l-Uhdûd", *DİA*, c. 3, İstanbul, 1991, ss. 471.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen, *Kitâbü'l-Lüma fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-Bid'a*, y.y. Beyrut, 1953.
- , *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, y.y, Medine, 1975.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Fusul'ül Medeni*, çev. H.Özcan, İzmir, 1987.
- Gazâlî, Ebû Hamid, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. Muhammed Ferşat, Ferşat Yay, İstanbul, 2005.
- , *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, çev. A. Turan Arslan, İmân-Küfür Sınırı, İstanbul, 1992.
- Gölcük, Şerafettin, *Bakillânî ve İnsan Fiilleri*, TDV Yay, Ankara, 1997.
- Hanefî, Abdullah el Hasan, *el-Fırakü'l Müfterika Beyne ehli'z Zeyği ve'z Zenadika*, çev. Yaşar Kutluay, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay, Ankara, 1962.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *el-Fisal fi'l Milel ve'l Ahvai ve'n Nihal*, y.y, Beyrut, 1999.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-Alil fi'l Mesaili'l-Kazâi ve'l-Kaderi ve'l Hikmeti ve't-Te'lil*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin, *Fi'l Hayf mine'l-Mevt*, çev. M. Hami Tura, Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risâlesi, İstanbul, 1959.
- İci, Adudiddin, *el-Mevakıf fi İlmi Kelâm*, Alemü'l-Kulub, Kahire, trs.
- Karagöz, İsmail, "İtaat Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi*, 1999, cilt: 35, sayı:4, ss.41-3.
- Kılavuz, Ulvi Murat, *Allah'a İmân*, DİB Yay, Ankara, 2014.
- Kindî, Yakup b. İshak, *Risâleler*, çev. M.Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe, İstanbul, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Kitâbu't-Tevhid*, Bekir Topaloğlu-M.Aruçi, İsam Yay, Ankara, 2005.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yay, İstanbul, 2005.

- , *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, tahk. Mecdi Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005.
- Mevlânâ, Celaleddin Rûmi, *Mesnevî*, çev. Veli İzbudak, İstanbul, 1991.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn, *es-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Nesai, Ebî Abdîrrahman Ahmet, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tabsiratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİB Yay, Ankara, 2004.
- Oral, Osman, *Akâid Esasları*, Tiydem Yay, Ankara, 2015.
- , *Kelâmî Düşüncede Hâricî Zihniyeti ve Halifeye İtaat Sorunu*, İslâmî Araştırmalar, 2017, c. 28, sy. 2, ss. 168-184.
- , *Fahreddin Râzî'ye Göre Âyetü'l-Kürsi'de Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu*, SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science, 2017, sy. 18, ss. 182-201.
- , *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, Lambert Academic Publishing, Letonya, 2018.
- Râzî, Fahreddin, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sfât*, Mısır, 1905.
- , *Mefâtihu'l-Gayb*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- , *Kitâbü'l-Erbâin fi Usûli'd-dîn*, neşr. Ahmed Hicâzî es-Sekka, Kahire, 1986.
- , *İsmetü'l-Enbiya*, tahk. M.Hicazi-Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1986.
- , *Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ*, tahk. A.Hicazi Sekka, Daru'l-Küttabü'l-Ezheriyye, Beyrut, 1986.
- , *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l ilmi'l-İlahi*, tahk. A.Hicâzî es-Sekka, Beyrut, 1987.
- , *el-Mebâhisu'l-Meşrikiyye fi'l-İlmi'l-İlâhiyyât ve't-Tabîyyât*, ed. M.el-Bağdâdî, Dâru'l-Kütübü'l Arabî, Beyrut, 1990.
- , *Mealimu Usuli'd-Din*, çev. Nadim Macit, İslâm İnancının Ana Konuları, İhtar Yay, Erzurum, 1996.
- , *Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun, Allah'ın Aşkınlığı, İz Yay, İstanbul, 2013.
- Sabûnî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usuli'd-Din*, terc. Bekir Topaloğlu, DİB Yay, Ankara, 1995.
- , *el-Münteka min İsmetü'l-Enbiya*, Darü İbn Hazm, Beyrut, 2013.
- Serdar, Murat, *Hıristiyanlık ve İslâm'da Meleklerin Varlık ve Kısımları (Angelojik Bir Mukayese Denmesi)*, Bilimname: Düşünce Platformu, 2009/2, c. 7, sy. 17, ss. 139-164.
- Taftazânî, Sa'dettin, *Şerhu'l-Makâsîd*, tahk. Abdurrahman Umeyre-Salih Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1998.
- , *Şerhu'l-Akâid*, haz. Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Dergâh Yay, İstanbul, 2013.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay, İstanbul, 2010.
- Zemahşerî, M.Ömer, *el-Keşşaf an Hakakik-ı Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Evavil fi Vucuhi't-Te'vil*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, trs.